

ÈMEVİLER DÖNEMİNDE TERCÜME FAALİYETLERİ VE İLMÎ GELİŞMELERİN ÖNCÜ HAREKETLERİ

Fazıl Halil İbrahim

Çeviri: Ahmet ASLAN*

A. Fethedilen Ülkelerdeki Kültür Merkezleri

Eski çağlardan İslâm-Arap fetihlerine kadarki dönemlerde, Güneydoğu Anadolu, Irak, Mısır ve Suriye toprakları, bilimin gelişmesi ve korunmasında önemli katkıları olan birçok kültür merkezinin doğmasına tanık oldu.

1. İskenderiye

İskender'in M.Ö.332 yılında kurduğu Mısır İskenderiye'si onun kurmuş olduğu onüç şehiden biri sayılır.¹ İskender'in ölümünden sonra onun komutanlarından biri olan Batlamyos Soter (M.Ö. 285-223), İskenderiye'yi ülkesinin başkenti yaptı. Bu komutan, daha sonra bu şehirde Yunan kültür ve ilimlerinin okutulduğu bir akademi kurdu. Batlamyos bu akademinin yanında bir de kütüphane açtı.² Bu olaylardan önce ise Mısır'da, Menef şehri ilim ve yönetimin merkeziydi.³ Bu kütüphane dünyanın her tarafından kitap toplamaya meraklı olan Batlamyos

* Yrd. Doç. Dr., Harran Ü. İlahiyat Fak. Öğr. Üyesi.

1 Yakût, *Mu'cemü'l-Buldân*, I, 183.

2 O'Leary, *Ulûmü'l-Yunan ve Sübül İntikâlihe İle'l-Arab*, s. 22-24.

3 İbn Sâ'id, *Tabakâtu'l-Umen*, s. 39; el-Kıfî, *Târihu'l-Hukema*, s. 349.

Philadelphios (M.Ö.285-247)'un⁴ katkılarıyla zenginleşti ve gelişti.⁵ Böylece bu kütüphane o devirde dünyanın en önemli ve en tanınmış kütüphanesi durumuna geldi.⁶ Ancak bu kütüphane M.48 yılında⁷ akademide meydana gelen yangın nedeniyle büyük bir felakete uğradı. Batlamyos bu felaketin ardından Serapium Mabedi'nde yeni bir kütüphane açtı. Felsefe ve bilimlerin eğitimi akademide olduğu gibi bu mabette devam etti.⁸

M. 391 yılında Serapium Mabedi, Theophilos liderliğindeki Hıristiyanların yağmalamasına uğradı.⁹ Bu yağmalama mabedle beraber kütüphaneyi de kapsadı.¹⁰

Serapium'un ve kütüphanenin harap olması her ne kadar olumsuz etkiler yaptıysa da İskenderiye'nin ilmî faaliyetlerini pek etkilemedi. Çünkü bazı doğulu papazların kitaplarındaki vesikaların¹¹ da işaret ettiği gibi, bu akademinin yanında birçok kilise ve kütüphane vardı.¹² Böylece İskenderiye şehri daha öncekine nazaran az da olsa bilimsel faaliyetlerine ve ilmî verimliliğine devam etti. Dördüncü yüzyılda, Eflatun Felsefesi'nin ve Son Dönem Aristoculuğu'nun genel esasları, İskenderiye'de iyice kök salmıştı.¹³ Burada, mantık kitapları Hıristiyanlık döneminden İslâmiyet'in gelişine kadar olan devrede son şekilleriyle okutuluyordu.¹⁴ Miladî 529 yılında Atina'daki okulları kapatılan ve İran'dan dönen Yunanlı Filozofların İskenderiye'ye yerleşmeleriyle bu felsefî faaliyet Altıncı yüzyıl boyunca da devam etti.¹⁵

Tıp eğitimine gelince "Darü'l-İlm" adıyla bilinen özel bir okulu vardı.¹⁶ "İskenderiyeliler" adıyla bilinen bir gurup hekim, bilimsel çalışmalarını bu okulda sürdürüyordu.¹⁷ Bu hekimler, Calinos'un kitaplarını eğitimde esas olarak kabul etmişlerdi. İskenderiyeli hekimler, Calinos'un kitaplarının taşınmasını ve ezberlenmesini kolaylaştırmak maksadıyla özetlerini yazdıkları gibi tefsirlerini ve külliyâtlarını da meydana getirmişlerdi.¹⁸

İslâmiyet'in ilk dönemlerine çağdaş olan birçok İskenderiyeli hekim vardı. Bunlar arasında Magunies,¹⁹ kendisine "el-Kennâş fi't-Tıb" (Kennâş: Tıp ile ilgili bütün bilgileri toplayan kitap) ve "Kitabun fi İleli'n-Nisa" (Kadın Hastalıkları

4 Oleary, *Ulümü'l-Yunan*, s. 24.

5 el-Kıftî, a.g.e., s. 355.

6 Oleary, *Ulümü'l-Yunan*, s. 24.

7 Butler, *Fethu'l-Arab li Mısır*, s. 354.

8 Butler, a.g.e., s. 357.

9 Butler, a.g.e., s. 359.

10 Butler, a.g.e., s. 361.

11 Mayerhof, "*İskenderiye'den Bağdad'a. İslâm Medeniyetinde Yunan Kültürü*", s. 38.

12 Butler, a.g.e., s. 366.

13 Oleary, *el-Fikri'l-Arabî ve Merkezuhu fi't-Târih*, s. 29.

14 İbn Ebî Usaybî'a, *Uyûnü'l-Enbâ fi Tabakâti'l-Anbâ*, II, 135.

15 Dunlop, *Arap Civilization*, p. 172.

16 el-Kıftî, a.g.e., s. 71.

17 İshak b. Huncyn'in sıraladığı gibi bunlar: İskenderiyeli Stefan, Casius, İnciliaus ve Marinus'tur. (el-Kıftî, a.g.e., s. 71; Mayerhof, "*İskenderiye'den Bağdad'a*", s. 48.).

18 el-Kıftî, a.g.e., s. 71-72.

19 el-Kıftî, a.g.e., s. 322.

Kitabı) adlı eserlerin nisbet edildiği Pholies el-Acanifi²⁰ ve Ahron el-Kus²¹ vardı. Büyük bir ihtimalle bu hekimler, İskenderiyeli tabiblerin “Daru’l-İlm”den mezun ettikleri şahsiyetlerdi.

İskenderiye, felsefe ve tıp bilimlerinin yanında kimya biliminin de merkeziydi.²² Ancak bu ilim daha sonra burada sihir, büyü ve astroloji ile karıştırıldı.²³ İskenderiye, İslâm-Arap fetihlerinin ilk yıllarında, ilmî düzeyini yükseltmek isteyen kişilerin başvurduğu bir merkez durumundaydı.²⁴

Müslüman Arapların, İskenderiye ilim ve felsefesi ile olan ilk temasları şu rivayete bağlanmaktadır: Buna göre Amr b. el-As, Halife Ömer b. el-Hattâb’ın emriyle İskenderiye Kütüphanesi’ni yakmak girişiminde bulunmuştur.²⁵ Ancak bugünkü modern araştırmalar,²⁶ bu söylentinin asılsız ve yalan olduğu sonucunu vermektedir. Müslüman Arapların, İskenderiye ilimleri ile kapsamlı temasları, Enevilere döneminde de devam etmiştir. Müslümanların bu ilişkileri, İskenderiye filozof ve ilim adamları ile münesebet kuran Halid b. Yezid ile sembolleşti. Bu bilim adamları, Halid b. Yezid’e tıp alanında kitaplar tercüme etmişlerdir.²⁷ Halid, kimya ilmini de bu alimlerden öğrenmişti. Urfalı Yakup²⁸ H.61/M.680 yılında tahsilini tamamlamak²⁹ ve felsefe dersleri almak için İskenderiye’ye gitmişti.³⁰

Tıp alanında ise Araplar, İskenderiyeli hekim Ahron’un³¹ “el-Kennâş” isimli eserini getirip Şam’daki kütüphaneye koydular. Bu eser daha sonra Arapça’ya tercüme edildi.³² Bu eserle beraber başka tıp kitaplarının getirilmiş olması ihtimal dahilindedir.

20 İbnu’n-Nedûn, *el-Fihrist*, 293; el-Kıfî, a.g.e., s. 291-292.

21 Oleary, *el-Fikrû’l-Arabî*, s. 40.

22 Oleary, *el-Fikrû’l-Arabî*, s. 40.

23 Ahmed Emîn, *Duha’l-İslam* I, 262.

24 Oleary, *el-Fikrû’l-Arabî*, s. 39.

25 Bu rivayeti Abdullatif el-Bağdadi (Ö. H.629/M.1248), *el-İfede ve’l-İtibâr*, 28; el-Kıfî (ö. H.646/M.1265), a.g.e., s. 354-356; Takyuddin el-Makrizî, *el-Hutatü’l-Makrîziyye*, I, 159. gibi son dönem Arap târihçileri rivayet etti.

26 Bu konuyu en iyi araştıran kişi Oryantalist Butler’dır. Butler “Fethü’l-Arap li Mısır” adlı eserinin 348-369 sahifeleri arasındaki bölümünü bu konuya ayırdı ve bu iddiayı inkar etti. Başta Gibbon ve Mayerhof olmak üzere bütün Müsteşrikler, Butler’in bu görüşünü teyid etmişlerdir. Bkz: Gibbon, *İzmihlâlü’l-İmberatorîyyeti’r-Romaniyye ve Sukûtihe*, III, 92; Gustaf Lubon, *Hazâratü’l-Arab*, 213; Jak Rhisler, *el-Hazaratü’l-Arabiyye*, s. 100-101; Mayerhof, “İskenderiye’den Bağdad’a”, s. 43; Edvard Bravan, *et-Tıbbü’l-Arabî*, 34; Mayerhof, “on the transmisson of Ceek and Lndian Science To the Araps” Ic, Vol, II, 1937, p. 18.

27 İbnu’n-Nedûn, a.g.e., s. 242.

28 O, Yakub b. İshâk’tır. M.633 Yılında Antakya’nın İdâya Köyü’nde doğdu. Yunan dili ve edebiyatı felsefe ve ilâhiyat ilimlerine vakıf bir kimseydi. Urfa’da dinî ve ilmî mevkiiler işgal etti. M. 708 yılında vefat etti. (Barsoma, *el-Lu’lu’ü’l-Mensur fi Târihi’l-Ulûm ve’l-Adâbi’s-Süryâniyye*, s. 292-293).

29 Butler, a.g.e., s. 368.

30 Barsoma, a.g.e., s. 293.

31 Oleary, *Ulûmü’l-Yunan*, s. 124.

32 Fazıl Halil İbrahim, *Halid b. Yezid Siretuhu ve İhtimemetuhü’l-İlmiyye*, s. 32.

Ömer b. Abdülaziz hilafete geçmeden önce, İskenderiye'nin bir hocasıyla ilişki kurmuştu.³³ Daha sonraları İskenderiye Okulu'nun Antakya'ya taşındığı anlaşılmaktadır.

İskenderiye Okulu'nun Antakya'ya taşınma meselesi, el-Mes'udî'nin³⁴ rivayetinde ve İbn Ebi Usayb'ia'nın³⁵ el-Farabi'den naklen verdiği rivayette de geçmektedir. İbn Ebi Usaybi'a'nın bu konudaki rivayeti özetle şöyledir: Eğitim ilk önceleri İskenderiye'de yapılıyordu. Augustous döneminde ise Roma İskenderiye'ye rakip oldu.³⁶ Hıristiyanlık gelinceye kadar eğitim iki yerde yapılıyordu. Hıristiyanlık geldikten sonra Romada'ki eğitim faaliyetleri durdu. İskenderiye'de ise devam etti. İslâmiyet geldikten sonra İskenderiye'den Antakya'ya taşındı.³⁷ Eğitimin Antakya'ya taşınması Ömer b. Abdülaziz zamanında oldu.³⁸

Mayerhof, İskenderiye Okulu'nun Antakya'ya taşınma nedenlerini şöyle ifade etmektedir: Müslüman Arapların Mısır'ı fethetmeleri neticesinde, Bizanslılarla Araplar arasında cerayan eden savaşlar İskenderiye'nin kültürel ve ekonomik ehemmiyetini azaltmıştı. Şam şehrinin Müslüman devletinin başkenti olması, oraya daha yakın olan Antakya'nın ehemmiyetini arttırmıştı. Diğer yandan İskenderiye'deki okul, Kıptî Mısırlılar tarafından yeterince destek görmemişti. Yunanca bilen ilim adamları azalmıştı.³⁹ Antakya'nın diğer şehirler arasından seçilme nedeninde ise Mayerhof şöyle demektedir: Anadolu'da Yunanca eserleri kolayca bulabilme imkanı, Antakya'nın seçilmesinde önemli bir faktördü. Zira barış dönemlerinde, hudut bölgelerindeki insanlar arasında bilgi alışverişi kolayca olmaktadır.⁴⁰

Antakya'nın Hilafet merkezine yakın olması da yukarıdaki nedenlere eklenmektedir.⁴¹ Bunun yanında Antakya şehrinin tarihi ve felsefî zenginliğe sahip olması, Mısır'da önemini kaybetmeye başlayan bu okulun, onu destekleyecek hoca ve kitapların Antakya'da bulunması intikal olayında etkili olan diğer sebeplerdir.

İskenderiye Okulu'nun Antakya'ya taşınması konusunda Halife Ömer b. Abdülaziz'in rolü hakkında birçok soru akla gelmektedir. Acaba bu intikal olayı onun gözetiminde ve direktifleri neticesinde mi yoksa yalnızca onun zamanında mı oldu?

el-Mes'udî ve İbn Ebi Usaybia'nın bu konudaki rivayetlerini incelediğimizde, Ömer b. Abdülaziz'in okulun taşınması hususunda bir foksiyonunu açıklayan bilgiye rastlamamaktayız.⁴² el-Mes'udî'nin bu konudaki rivayeti şöyle demektedir:

33 İbn Ebi Usaybi'a, a.g.e., I, 16; Leclere, OP., I, 60-61.

34 el-Mes'udî, *et-Tenbih ve'l-İşrâf*, s. 104-105.

35 İbn Ebi Usaybi'a, a.g.e., II, 14-135.

36 el-Mes'udî, *Murûci'z-Zeheb*, I, 342; İbnu'l-Esir, *el-Kâmil fi'l-Târîh*, I, 324.

37 İbn Ebi Usaybi'a, a.g.e., II, 135.

38 el-Mes'udî, *et-Tenbih ve'l-İşrâf*, s. 105.

39 Mayerhof, "*İskenderiye'den Bağdad'a*", s. 68.

40 Mayerhof, "*İskenderiye'den Bağdad'a*", s. 69.

41 Şakir Mustafa, "*et-Ta'rib fi'l-İslâm*", Mecelletü'l-Beyân, s. 109, 1985, 19.

42 Mayerhof, "*İskenderiye'den Bağdad'a*", s. 68.

Eğitim Ömer b. Abdülaziz döneminde İskenderiye'den Antakya'ya taşındı.⁴³ İbn Ebî Usaybia'nın rivayeti ise Ömer b. Abdülaziz'in ismini zikretmeyip "İslâmiyet'in gelmesi ile eğitim İskenderiye'den Antakya'ya taşındı"⁴⁴ demekle yetinmektedir. el-Mes'udî başka bir rivayetinde ise "H. 99 yılında, Hilafet Ömer b. Abdülaziz'e geçince, eğitim Antakya'ya ve Harran'a taşındı. Oradan da bütün ülkeye yayıldı"⁴⁵ demektedir.

Yukarıda verdiğimiz rivayetlere rağmen bu okulun taşınması hususunda, Ömer b. Abdülaziz'in rolünün olduğunu gösteren bazı deliller vardır. Ömer b. Abdülaziz. Mısır'da iken İskenderiye'nin hocalarından olan ve Abdülmelik İbn Abcar el-Kenanî adıyla bilinen birisi ile temas kurmuştur. Okulun, devletin merkezi olan Suriye bölgesine taşınması konusunda Ömer b. Abdülaziz'in İbn Abcar ile anlaşmış olması büyük bir ihtimal dahilindedir. Bunun yanında Ömer b. Abdülaziz'in tıp ilmi ile olan ilişkisi, tıp alanında Ahron'un "el-Kennâş"ını neşretme emrini vermesi,⁴⁶ dindarlığını etkilemeyecek derecede, genbütün ilimlerle ilgilenmiş olması⁴⁷ bu rivayetleri kuvvetlendirmektedir.

Okulun taşınması ile ilgili başka bir olay da Ömer b. Abdülaziz'in ilişki kurduğu ve Abdülmelik b. Abcer el-Kenanî adıyla bilinen İskenderiyeli hekimin şahsiyetini tesbit etme meselesidir. İbn Ebî Usaybi'a, Abdülmelik b. Ebcer el-Kenanî'nin yetenekli bir hekim olduğunu, Ömer b. Abdülaziz'in çabalarıyla Müslüman olduğunu ve Ömer b. Abdülaziz'in hilafeti esnasında Şam'a gittiğini, tıp ile ilgili çalışmaların kendisine verildiğini zikretmektedir.⁴⁸ İbn Culcul ise bu şahsın ismini tam vermeyip "İbn Ebhur" demekle yetinmektedir.⁴⁹ İbn Sâ'id de "İbnu'l-Hibr" deyip Kenanî olduğunu söylemektedir.⁵⁰

İsim, cinsiyet ve meslekte İbn Ebcer'e benzerlik gösteren başka bir şahsiyet daha vardır. Tabakât ve hadis kitapları ona benzerlik gösteren şahsın hadisçi ve hekim olan, nesebi Beni Ebcer'e çıkan, Kufeli Arap asıllı, H. 161 yılında vefat eden Abdülmelik b. Ebcer el-Kenanî olduğu konusunda görüş birliği içindedirler.⁵¹

Burada önümüzde birbirlerinin ismini taşıyan iki ayrı şahsiyet bulunmaktadır. Bunlardan birincisi, İbn Culcul'un zikrettiği ve ismini kısaltılmış bir şekilde İbn Abhur olarak verdiği İskenderiyeli hekim ve hocadır. Daha sonra bilim tarihçileri bu şahsı isimlerinin harf benzerliğinden dolayı Kufeli Arap hekim ile karıştırmışlardır.

Bu iki şahsiyetin farklılığını teyid eden bir konu da Kufeli Hekim'i anlatan bütün hadis kitapları, bu şahsın hiçbir zaman Ömer b. Abdülaziz ile ilişki

43 el-Mes'udî, *et-Tenbih ve'l-İsrâf*, s. 105.

44 İbn Ebî Usaybi'a, a.g.e., II, 135.

45 İbn Ebî Usaybi'a, a.g.e., I, 116.

46 Fazıl Halil İbrahim, *Halid b. Yezid Siretuhi ve İhtimâmetuhi'l-İhniyye*, s. 33.

47 İbn Abdü'l-Hakem, *Siretu Ömer b. Abdülaziz*, 133. Bkz. İbnu'l-Cevzi, *Siretu Ömer b. Abdülaziz*.

48 İbn Ebî Usaybia, a.g.e., I, 116.

49 İbn Culcul, *Tabakâtü'l-Atıbbâ ve'l-Hukema*, s. 59.

50 İbn Sâ'id, *Tabakâtu'l-Umem*, s. 48.

51 Bkz. İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kubra*, VI, 236; İbn Kuteybe, *el-Me'ârif*, 66; el-İsfahani, *Hilyetü'l-Evliye*, V, 84, 86-87; İbn Hacer, *Tehzibu'l-Tehzib*, VI, 394-395, XII, 284.

kurduğuna dair bilgi vermemeleri veya İskenderiye’de kaldığına dair herhangi bir rivayette bulunmamalarıdır.

Bu okul, Emeviler dönemi boyunca Antakya’da kaldı. Daha sonra Harran’a taşındı.⁵² Ancak Farabî’nin sözünden başka, okulun bu uzun süre boyunca düşünce ve bilim alanındaki faaliyetleri konusunda herhangi bir bilgimiz yoktur. Farabî bu konuda şöyle demektedir: Antakya’da bir okul, bu okulun hocaları ve kütüphanesi vardı. Mayerhof ise bu okulun özellikle Süryânîce’den tercüme faaliyetlerinde bulunduğunu ifade etmektedir.⁵³ Ömer b. Abdülaziz’in tabibinin buradaki eğitim faaliyetlerinde bulunmuş olması gözden uzak tutulmamalıdır.

2. Antakya

Antakya⁵⁴ Psikoposu Justasius, Miladî Dördüncü yüzyıl dolaylarında Antakya’da Büyük İskenderiye Okulu sitede bir okul kurdu.⁵⁵ Fakat bu okulun gelişim tarihçesi belirli bir çizgide devam etmedi. Kuruluşunun ilk yıllarında M.331 yılında kurucusu sürgün edildi. Fakat bu okul M.389 yılına kadar varlığını sürdürebildi. Bundan sonraki yıllarda okulu dağılma tehlikesi ile karşı karşıya kaldı. M. 392 Yılında Psikopos Thoudor, etrafında bulunan öğrencilerle Antakya Okulunu’da eğitim faaliyetlerini canlandırmaya çalıştı.⁵⁶ Antakya ve Antakya Okulu o dönemde, Yunan bilim ve kültürünün merkeziydi.⁵⁷ Bu okul felsefe ve dinî ilimlerle ün kazanmıştı.⁵⁸ Buradaki tıp eğitimi ise din adamlarının elinde idi.⁵⁹

Anlaşılan o ki İslâm-Arap fetihlerinden önce İran saldırıları ve doğal afetlerin sonucunda, Antakya’yı etkileyen hasarlardan okul da nasibini almıştır.⁶⁰ Emeviler, İskenderiye Okulu’nu buraya taşımakla bu şehri canlandırmış oldular.

Yunan kültürü ve dilini canlandırmak ve dinî eğitimi devam ettirmek hususunda, Antakya’daki kilise ve küçük kütüphanelerin de katkısı olmuştur. Emeviler döneminde bu kiliselerde eğitim verenlerin başında Urfalı Yakup gelmekteydi. Bu şahıs Antakya’daki Yusbiyana Kilisesi’nde onbir yıl hocalık yapmıştır.⁶¹ Bu kiliselerin Yunan düşünce ve felsefesini Araplara aktarmada büyük katkıları olmuştur. Çünkü bu yerler iki topluma mensub insanların sıkça bir araya geldikleri yerlerdi.

52 el-Mes’udî, *et-Tenbih ve l-İşrâf*, s. 105; İbn Ebî Usaybi’a, a.g.e., I, 116.

53 Mayerhof, “İskenderiye’den Bağdad’a”, s. 69.

54 Türkiye’nin güneyinde bir kent. Bu şehri, I. Selefkos M.Ö. 300 Yılında kurdu. Bkz. Yakut, a.g.e., I, 266; Streck, “Antakya”, İ.A., III, 62.

55 O’Leary, *Ulümü’l-Yunan*, s. 62.

56 O’Leary, *Ulümü’l-Yunan*, s. 63.

57 Mayerhof, *İskenderiye’den Bağdad’a*, s. 69.

58 Severios Yakup b. Toma, *Târihü’l-Keniseti’s-Süryânîyye el-Antakiyye*, I, 158.

59 O’Leary, *Ulümü’l-Yunan*, s. 69.

60 Streck, “Antakya” İ. A. III, 62-63.

61 O’Leary, *el-Fikrü’l-Arabî*, s. 36.

3. Nusaybin ve Urfa

Nusaybin⁶² Psikoposu Yakup, Justasius'un yaptığı gibi Nusaybin'de Yunan dinini Süryânice konuşan Hıristiyanlar arasında yaymayı amaçlayan bir okul açtı.⁶³ Yakup, Afram'ı bu okulun başkanı ve hocası tayin etti. Afram'ın bu okulun gelişmesinde büyük rolü oldu.⁶⁴

İranlılar M. 363 yılında Nusaybin'i işgal edince, Afram Urfa'ya⁶⁵ kaçtı. Afram, Nusaybin Okulu'nu yeniden canlandırmak maksadıyla Urfa'da bir okul açtı.⁶⁶ Ancak kısa bir süre geçmeden Nesturî faaliyetlerin artması nedeniyle, İmparator Zenon M.489 yılında bu okulu kapattı.⁶⁷ Bu okul Barsoma'nın liderliğindeki filozoflar tarafından Nusaybin'de tekrar açıldı.⁶⁸ Bu filozoflar beraberlerinde Aristo'nun mantık kitaplarını, Porphyrius'un "İsağoci" yada "Kategorilere Giriş"ten oluşan Yunan ilimlerini taşıdılar.⁶⁹ Bu iki okuldaki Nesturî bilim adamlarının en önemli çalışmaları, Yunan mantık ve felsefe kitaplarını dilleri olan Süryânice'ye tercüme etmiş olmalarıdır.⁷⁰

Nusaybin ve Urfa'daki kültürel faaliyetler, İslâmî fetihler esnasında ve Emevi dönemi boyunca devam etmiştir. Bu faaliyetler, Müslüman Araplarla fethedilen ülke toplumları arasında tartışma alanı yaratan konularda, farklı medeniyetlerin kaynaşması sonucunda felsefe ve mantığı İslâm-Arap düşüncesine nakletmede etkili oldu.

4. Harran

Harran'da⁷¹; kuruluşu hakkında yeterince bilgi edinilemeyen bir putperestlik dinî okulu vardı. Harran'daki bu okul, Yunan putperestlik dini ve Yeni Eflatuncu Felsefesi ile sembolleşen Yunan kültürünün merkeziydi.⁷² Bu okul, aynı zamanda matematik ve astronomi bilimleri ile de ün kazanmıştı.⁷³

62 el-Cezire bölgesinde, Mısır-Şam ticaret yolu üzerinde önemli bir kenttir. (Yakût, a.g.e., V, 288).

63 Oleary, *Ulûmü'l-Yunan*, s. 62.

64 Oleary, *Ulûmü'l-Yunan*, s. 63.

65 el-Cezire bölgesinde, Musul ile Şam arasında bir kenttir. İskender'in ölümünden 6 sene sonra kuruldu. Bkz. Yakût, a.g.e., III, 106.

66 Oleary, *Ulûmü'l-Yunan*, 65; ERE, "Syrians", s. 125-129.

67 Oleary, *Ulûmü'l-Yunan*, s. 76.

68 Oleary, *Ulûmü'l-Yunan*, s. 81.

69 Oleary, *Ulûmü'l-Yunan*, s. 81.

70 Oleary, *Ulûmü'l-Yunan*, s. 68-69.

71 el-Cezire bölgesinde meşhur bir kenttir. Diyar-ı Mudar'ın merkeziydi. Urfa'ya bir günlük, Rakka'ya iki günlük mesafededir. Şam-Musul-Bizans arası yol güzergahındadır. (Yakût, a.g.e., II, 259).

72 Oleary, *el-Fikrü'l-Arabî*, s. 41-259.

73 Ahmed Emin, *Duha'l-İslâm*, s. 259.

Harranlılar,⁷⁴ fikri ve ilmî faaliyetlerine İslâmiyet'in gelişinden itibaren ve Emeviler dönemi boyunca devam ettiler. İbnü'n-Nedim, Abdülmelik b. Mervân döneminden itibaren Sabîiler'in liderliğini yapan kişilerin isimlerini zikretmiştir.⁷⁵ Bu Sabîiler'in bazı düşünceleri, İslâm-Arap fikrini de etkilemiştir. İbn Teymiye, İlahî sıfatları inkâr eden düşüncenin aslında Sabîiler'in sapık fikirlerine dayandığını söylemektedir.⁷⁶ "el-Ce'd b. Dirhem Harranlıydı" diyen rivayet de İbn Teymiye'nin bu sözünü teyid etmektedir.⁷⁷

Bu okulun, Abbâsî döneminde matematik- astronomi ve tıp alanında yetiştirdiği önemli şahsiyetlerden bazıları şunlardır: Sabit b. Kurra⁷⁸ (Ö. H. 288/M.907), Sabit b. Kurra'nın oğlu Sinan⁷⁹ (Ö. H. 335/M.954) ve el-Battani⁸⁰ (Ö. H. 317/M.936) dir. Harran Okulu'nun, Emeviler döneminde bu gibi bilginlerle dolu olduğu tahmin edilmektedir.

5. Cündişapur

Huzistan'da bir şehirdir. Bu şehri, Erdeşir Oğlu Şapur (M.241-272) kurdu.⁸¹ Şapur, dinî inançlarını yaşamada, kendi dillerini konuşmada ve kendi kanunlarını uygulamada serbest bıraktığı Rum esirleri bu şehre yerleştirdi. Şapur, mühendislik, mimarlık ve tıp alanında bu Rum esirlerden yararlanmak istemişti.⁸² Şapur'un, Yunan felsefe kitaplarını toplamak ve Farsça'ya tercüme etmek tutkusunu da vardı.⁸³ Yine onun zamanında bir gurup hekim Hipokrat tıp ilmini yaymaya çalışmıştı.

Anuşirevan (M.531-578), İran idaresinin başına geçince, burada İskenderiye Okulu sitilinde bir okul kurdu.⁸⁴ Bu okulda Calinos'un tıp kitapları esas ders kitabı olarak okutulmaya başlandı.⁸⁵

Bu okul Yunan ve Süryânî kültürünün yanında Hint kültürüne de kucak açtı. Çünkü burada birçok Hintçe eser Farsça'ya tercüme edilmişti.⁸⁶

Arapların bu okul ile olan ilişkileri İslâmiyet'ten önceki döneme kadar uzanır. Çünkü el-Hâris b. Kelede⁸⁷ (Ö. H.13/M.632)⁸⁸ ve oğlu en-Nazr (Ö.H.2/M.621)⁸⁹ bu

74 Harranlılar için bkz: ERE. "Harranias" VI, 219-220.

75 İbnü'n-Nedim, a.g.e., s. 326.

76 İbn Teymiye, *Mecmû'atu'r-Rasâilü'l-Kubra*, "Risaletu'l-Akidetu'l-Hemeviyye el-Kubra", I, 224.

77 es-Sefariyini, *Levâihü'l-Envari'l-Behiyye*, I, 20.

78 Hayatı için bkz. el-Kiftî, a.g.e., s. 122.

79 Hayatı için bkz. el-Kiftî, a.g.e., s. 190-195.

80 Hayatı için bkz. el-Kiftî, a.g.e., s. 190-195.

81 Yakût, a.g.e., II, 170; el-Kiftî, a.g.e., s. 133.

82 Oleary, *Ulümü'l-Yunan*, s. 19.

83 Ebu'l-Fida, *el-Muhtasar fî Ahbâri'l-Beşer*, I, 47-48.

84 el-Kiftî, a.g.e., s. 133; İbnü'l-İbrî, *Târihu Muhtesari'd-Düvel*, s. 129.

85 Oleary, *Ulümü'l-Yunan*, s. 90-91.

86 Oleary, *el-Fikrû'l-Arabî*, s. 41.

87 İbn Culcul, a.g.e., s. 54; İbn Sâ'id, a.g.e., s. 47.

88 el-Azzâvî, "el-Hâris b. Kelede" *Mecelletü'l-Mevrid*, VI, 218.

okulda eğitim görmüşlerdi. el-Hâris'in, tıp ilmini iyi bilmesi ve bu mesleğini İran'da icra etmiş olması⁹⁰ bu iddiayı teyid etmektedir. Bu yüzden İran kralı onunla bir karşılaşması sırasında, el-Hâris'i çok beğenmiş ve yanına almıştı.⁹¹ el-Hâris b. Kelede'nin Cundişapur Okulu'nda uzun süre hocalık yaptığı öne sürülmektedir.

Cundişapur Okulu İslâmî fetihler boyunca ilmî ve tıbbî düzeyini korumuş, Emeviler döneminden itibaren Müslümanların tıp ilmini öğrenmeye başladıkları en önemli kültür merkezi haline gelmişti.⁹²

Bilim tarihçileri ise Arapların Cundişapur Okulu ile olan ilk ilişkilerinin Cafer el-Mansur (H.136-158) döneminde olduğunu, kendisini tedavi etmek için Georgis b. Bahtıyşu'yu Bağdad'a çağırarak başladığını öne sürüyorlar.⁹³ Binaenaleyh Cundişapur Okulu'ndan mezun oldukları tahmin edilen birçok tabip vardı.⁹⁴ Bunlardan bazıları ise İbn Asâl⁹⁵, Abu'l-Hakem ed-Dimeşki⁹⁶ ve Teyazuk'tur.⁹⁷ Bu şahıslar Emeviler döneminde tıp alanında çalışan ve tercüme faaliyetlerinde bulunan kişilerdendir.

Kısacası bu kültür merkezlerinin gelişmesi ve büyümesinde Müslüman Arapların önemli rolleri olmuştur. Yine Araplar, bu merkezlerdeki insanlara ilmî ve fikrî çalışma hürriyeti vermekle ve bu merkezler arasındaki bilgi alışverişi imkân ve zeminini hazırlamakla bilimin gelişmesine büyük katkılar sağlamışlardır.⁹⁸

B. Farklı Medeniyetlerin Kaynaşması Sonucunda Fikrî Gelişmelerin Öncü Hareketleri

Daha önce de işaret edildiği gibi İslâmî fetihten sonra Müslüman Araplarla fethedilen ülkelerin halkları fikrî ve sosyal alanlarda kaynaştılar. Fatih Müslüman Arapların, diğer mezhep ve dinî guruplara tanıdıkları inanç hürriyeti nedeniyle, adı geçen unsurlar özel kütüphanelerde olsun, kilise ve kültür merkezlerinde olsun, araştırma telif ve tercüme faaliyetlerine devam ettiler.⁹⁹

89 İbn Ebi Usaybi'a, a.g.e., I, 113.

90 el-Kıfî, a.g.e., s. 161.

91 İbn Ebi Usaybi'a, a.g.e., I, 110-112.

92 Christensen, *Iran fi Ahdi's-Sâsaniyyin*, s. 407.

93 el-Kıfî, a.g.e., s. 157; İbn Ebi Usaybi'a, a.g.e., I, 123.

94 Singer, *A Short History of Scientific Ideas to 1900*, s. 4.

95 Whipple, "Role of the nestorians as the Conneting link Between Greek and Arabic Medicine", AMH, vol, III, 1936, p. 322

96 Ahmed İs, *Târihü'l-Bimaristânet*, s. 62-63.

97 Mayerhof, "on the transmission" Vol, 1937, p. 22.

98 Fuat Sezgin, "Mekânetü'l-Arab fi Târihi'l-Ulûm" Abhâsu'n-Nedvati'l-Alemiyye el-Ula fi târihi'l-Ulûm İnde'l-Arab, I, 51.

99 O'Leary, *el-Fikrî'l-Arabî*. s. 45-48.

Emeviler dönemi süresince Nesturî ve Yakubî birçok Hıristiyan din ve ilim adamı yaşadı. Bu adamlar, özellikle felsefe ve mantık alanındaki Yunan kültürünü, dilleri olan Süryânice'ye aktarmak için yoğun bir çalışma içindeydiler. Bunlar arasında Severius Seboht(Ö.H. 48/M.667), Atnanius el-Beledî, Hanannişu (Ö.H. 82/M.701), Urfalı Yakup (Ö. H. 90/M.708), Arapların Mutranı Corcis (Ö. H. 10/M.724), Üçüncü Marabaha ve Yuhanna ed-Dimeşki¹⁰⁰ (Ö.H.126/M.745) vardı.

Bunların yanında Emeviler döneminde, dinî örgütlenmeleri ve merasimleri devam eden Harranlı Sabiiler ve Manîiler gibi diğer dinî cemaatler de vardı.¹⁰¹ Bu guruplar Yunan kültür ve düşüncesinden oldukça etkilenmişlerdi.

Bu toplumsal kaynaşma neticesinde, Müslümanlar ve onların muhalifi diğer dinlere mensup insanlar arasında dinî ve fikrî tartışmalardan meydana gelen karşılıklı etkileşimler olmuştur. Hıristiyanlar tarafında bu tartışmaların öncülüğünü yapan kişi Yuhanna ed-Dimeşki'dir. Yuhanna ed-Dimeşki "Mu'inü'l-Ma'rife" isimli kitabı ile tanınmıştı.¹⁰² Yuhanna bu kitabının bazı kısımlarını, Müslümanlara cevap veren bilgilere ayırdı.¹⁰³ Kitabında " Müslüman şöyle dediği zaman sen böyle cevap ver"¹⁰⁴ diye bir prensib koymuştur. Yazılarına bakıldığı zaman, Yuhanna'nın Kur'ân-ı Kerim'i ve İslâm akîdelerini çok iyi bildiği anlaşılmaktadır.¹⁰⁵ Bundan dolayı Yuhanna'nın İslâm-Arap fikrinden etkilenmiş olması gözden uzak tutulmamalıdır. En azından İlahî sıfatın tabiatı, ihtiyâr veya cebr gibi tartışma konusu olan meselelerde İslâmiyeti'n getirmiş olduğu açıklamalardan faydalanmış olması ihtimal dahilindedir.

Müslüman Araplar tarafında, Hıristiyan din adamı ve rahiplerle tartışmaya girenlerin arasında Halid b. Yezid vardı. En azından Halid bu tartışmalardan uzak değildi. Halid İslâm-Arap fikri için mücadele edenlerin başında geliyordu. İbn Asâkir, Halid ve el-Cezireli bir rahip arasında geçen uzun bir tartışmayı naklediyor. Tartışmanın konusu ise şöyledir: Rahip insanın Cennetteki konumu ile ilgili bir sorusunda "İslâm'a göre insan Cennet'te yiyip içtiği halde dışkısı ve idrarı olmaz. Yine Cennet'in nimetlerinden yiyip içtiği halde nasıl olur da Cennetin nimetlerinde eksilme olmaz?"¹⁰⁶ diye sordu.

Halid sorunun birinci kısmına şöyle cevap vermiştir: "Bu durum annesinin karnındaki çocuğun durumuna benzer. Rahman'ın göndermiş olduğu rızık sabah akşam ona gelir ama o ne dışkı ne de idrar yapar".¹⁰⁷

100 Papaz Yuhanna b. Sercun, anadili Arâmice olup, Suriye asıllı idi. Fesahatından dolayı "Deffaku'z-Zehep" lakabını almıştı. Babası Emevi Devleti'nin önemli memurlarındandı. Yuhanna Cosmaus isminde Sicilyalı bir rahipten teoloji eğitimi aldı. Yuhanna, Emevilerle münasebet kurup Hişam b. Abdülmelik'in müsteşarlığını yapıyordu. Daha sonra Papaz Saba Kilisesi'nde inzivaye çekildi. H.126/M.743 yılında vefat etti. (Esed Rüstem, *Kenisetu Medinetullah Antakya el-Uzma*, II, 68-78; Oleary, *Ulümü'l-Yunan*, s. 191; Filip Hitti, *Tarih Suriye ve Lübnan ve Filistin*, II, 115-116.).

101 İbnü'n-Nedîm, a.g.e., s. 326-334.

102 Gördiyah, *Felsefetü'l-Fikri'd-Dini Beyne'l-İslâm ve'l-Mesihîyye*, I, 318.

103 Esed Rüstem, a.g.e., II, 76.

104 Oleary, *Ulümü'l-Yunan*, s. 193.

105 Oleary, *Ulümü'l-Yunan*, s. 193.

106 İbn Asâkir, *Tehzibu Târih Dimeşk*, V, 117.

107 İbn Asâkir, a.g.e., V, 117.

Sorunun ikinci kısmına ise şöyle cevap vermiştir: “Bu durum da Allah’ın ilim ihsan ettiği kişinin durumuna benzer. Bütün insanlar onun ilminden faydalansa dahi ilmi ve hikmeti eksilmez”.¹⁰⁸ Rahip, Halid’in bu cevaplarını çok beğenmiş ve şöyle demişti: “ Müslümanların içinde senden daha bilgili bir insana rastlamadım.”¹⁰⁹

Emeviler devrinde, toplumda bu gibi tartışmaların çok yaygın olduğu tahmin edilmektedir. Çünkü Ayyes b. Muâviye¹¹⁰ bu tartışmaların birisini şöyle zikretmektedir: “Bir gün Şam’da bir kütüphanede idim ve o zamanlar çocuktum. Orada toplanan Hıristiyanlar, “Müslümanlar Cennette insanın dışkısını olmayacağını iddia ediyorlar” diyerek Müslümanlarla alay ettiklerini gördüm. Bunun üzerine ben, oradaki adamlara “Ey hocalarım yiyeceklerin çoğunun insan bedeninde eridiği idda edilmiyor mu” diye sordum. Hıristiyanlardan biri evet diye cevap verdi. O zaman yiyeceklerin insan bedeninde kaybolmasını neden inkâr ediyosunuz dedim. Bunun üzerine Hıristiyan adamlardan birisi “Sen (Şebkensin)şaşırmışsın¹¹¹” diye cevap verdi.¹¹²

Bu rivayetten, adı geçen okulun Müslüman çocukların da devam ettiği Hıristiyanlara ait bir okul olduğu anlaşılmaktadır. Bu durum, Urfalı Yakub’un, Müslüman çocuklarına yüksek düzeydeki eğitimin verilmesini caiz kulan fetvasına uygun düşmektedir.¹¹³ Bu tartışmaların en önemli sonuçları Revakî Felsefesi,¹¹⁴ Aristo Fikri ve Yeni Eflatunculuk ile sembolleşen Yunan fikirlerinin İslâm-Arap düşüncesine girmesi olmuştur.¹¹⁵

Bu yeni fikirler, Müslümanların dikkatlerini,¹¹⁶ ilk müslümanların akîdelerini teşviştten korumak için ele almaya cesaret edemedikleri el-Cebr, el-İhtiyâr¹¹⁷, İlahî

108 İbn Asâkir, a.g.e., V, 117.

109 İbn Asâkir, a.g.e., V, 118.

110 İyas b. Muâviye b. Kurra b. Hilâl el-Mezenî, Suka hadisçilerden, kadılık yapmış fakih biriydi. Kaderiyye fırkası’nun tarftarlarındandı. H.122 yılında vefat etti. Hayatı için bkz. İbn Asâkir, a.g.e., III, 175-185; İbn Hacer, a.g.e., I, 390-391.

111 Sözlükte bu kelimeye rastlamadım.

112 İbn Asâkir, a.g.e., III, 177.

113 Ahmed Emin, *Fecrû'l-İslâm*, s.132.

114 Revakî (Stoacı) felsefe : M.Ö. Dördüncü yüzyılın sonlarında Kıbrıslı Zenon bu felsefi akımı kurdu. Bu ismini ders verilen revaklardan almıştır. Stoacılar göre felsefe dört kısma ayrılır: Mantık (Cedel-Hitabet), Ahlâk ve Tabiat İlimleri (Metafizği de içerir). Bkz. Osman Emin, *el-Felsefetü'r-Revâkıyye*, 282; en-Neşşâr, *Neş'etü'l-Fikri'l-Felsefi fi'l-İslâm*, I, 152.

115 el-Behîy, *el-Câribü'l-İlahî Mine't-Teskiri'l-İslâmî*, 190; Plessner, “el-Ulum et-Tabi’iyye ve’t-Tıb” *Turasü'l-İslâm*, III, 81. Yeni Eflatunculuk : Platon’un öğretileri üzerine kurulu bir felsefi akımdır. Yeni Eflatuncu Felsefe farklı mezhep ve dinî görüşleri içermektedir. Bunlar arasında büyü, astroloji ve bilgelik de dahildir. Milâdî ilk yüzyılda İskenderiye’de ortaya çıkan bir akımdır. (Yusuf Karm, *Tarihü'l-Felsefi'l-Yunanıyye*, 285; Marhaba Muhammed, *Mine'l-Felseti'l-Yunanıyye ile'l-Felsefeti'l-İslâmıyye*, 217-220-226.).

116 el-Behîy, a.g.e., s. 103.

117 Kurâ’n-ı Kerim’de insanın iradesine işaret eden bazı ayetler vardır: Bkz. el-İnsan Suresi 3. ayet. Yine Kurâ’n-ı Kerim’de Cebriyye’ye işaret eden ayetler vardır: Bkz. et-Tekvir Suresi 29. Ayet.

sıfatın tabilliği¹¹⁸, Allah Kelâmı'nın eski mi yoksa yeni mi¹¹⁹ gibi soru işareti yaratan Kur'an'ın bazı meselelerine yönlendirmede etkili oldu. Bu sorun daha sonraları Kaderiyye¹²⁰, Cebriyye¹²¹, Mu'tezile¹²² gibi yeni mezheplerin doğmasıyla kendini gösterdi.

Bu görüşler, Muaviye b.Yezid (Ö.H.64/M.683)¹²³, Yezid b.Velid (Ö. H.126/M.745),¹²⁴ Mervân b. Muhammed (Ö.H.132/M.751)¹²⁵ gibi bazı Emevi halifeleri nazarında büyük kabul gördü. Mervân b. Muhammed'in Harran'da kalırken el-Ce'd b. Dirhem'in görüşlerinden etkilendiği anlaşılmaktadır.¹²⁶ Bunun yanında Abdülmelik b. Mervân, Ömer b. Abdülaziz, Hişâm b. Abdülmelik¹²⁷ gibi halifeler düzeyinde olsun ya da el-Azzavî¹²⁸ gibi fıkıhçı din adamları nezdinde olsun Müslümanların çoğunluğu tarafından bu gibi düşünceler şiddetli bir şekilde red edildi.

Halid b. Yezid'in durumuna gelince, târih kaynakları onun bu gelişmeler karşısındaki tutumundan bahsetmemektedirler. Fakat kaynaklardaki bazı delillere baktığımızda, Halid'in selefi akîdeye sıkı sıkıya bağlı olduğu anlaşılmaktadır. Herşeyden önce o bir hadisçiydi. Bunun yanında târihçiler Halid b. Yezid'in hikmetine ve dinine sadık bir kişi olduğu konusunda görüş birliği içindedirler. Halid b. Yezid, Kaderiyye veya başka bir guruba mensup olsaydı, tarihçilerin Halid hakkındaki görüşleri böyle olmazdı. Belki pozitif ilimlere yönelmiş olması onu bu gibi düşüncelerden uzak tutmuştur. Ancak bu durum Halid'i Müslümanlar ve gayri müslim cemaatler arasında cerayan eden tartışmalara katılmasını engellememiştir.

118 Kurâ'n-ı Kerim'de İlahî Sıfatı nefyeden Ayetler vardır: Bkz. Şura Suresi 11. Ayet. Yine Kurâ'n-ı Kerim'de Mücessimeye delalet eden ayetler vardır: Bkz. el-Feth Suresi 10. ayet, el-A'raf Suresi 54. ayet.

119 Bu konu için bkz. Ahmed Emîn, *Duha'l-İslâm*, III, 34-44.

120 Kaderiyye'yi ilk iddia eden kişi Iraklı Savsen'dir. Savsen Hıristiyandı. Müslüman olduktan sonra tekrar Hıristiyanlığına döndü. Mâbed el-Cuhni bu görüşleri Savsen'den (Ö. H. 80/M.699) aldı. (Seale: Muslim the Oğlu, p. 7.) İbn Nubâte ise "Mâbed bu görüşleri Abbân Sâmân'dan almıştır. Bu görüşler Yahudi Talutu'ndan kaynaklanmaktadır" diyor. Bkz. İbn Nubâte, *Masrahü'l-Uyûn*, 203. İbn Kuteybe ise "Kaderiyye'yi ilk ortaya atan kişi Mâbed el-Cuhni daha sonra Gaylan ed-Dimeşki'dir" diyor. Bkz. İbn Kuteybe, *el-Me'ârif*, s. 484.

121 el-Cebriyye: Hadiselerin insanın iradesine tabi olmayıp, Allah tarafından önceden değişmez bir şekilde tesbit edildiğini savunan mezheptir. (eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihel*, II, 85.) Bu mezhebi el-Ca'd b. Dirhem (Ö. H. 120) ve el-Cehm b. Safvân savundu. (eş-Şehristânî, a.g.e., II, 86).

122 Mu'tezile: Hasanü'l-Basri'nin mesicinden ayrılan Vasıl b. Atâ (H. 80-131) ve Amr b. Ubeyd (H. 80-145) taraftarlarına verilen bir isimdir. Bu şahıslar insanın iradesi ve büyük günah işleyen kişinin konumu konusunda, Hasanü'l-Basri'den farklı görüşleri benimsediler. Mu'tezile'nin prensipleri, İnanın iradesi, İlahî sıfatların nefyi ve el-Menziletu Beyne'l-Menziletayn gibi konularında farklılık arzederdi. Bkz. el-Bağdadi, *el-Farku Beyne'l-Firak*, 20-21; el-İsfarayini, *et-Tebassur fi'd-Din*, 29; Ahmed Emîn, *Fecrü'l-İslâm*, 298.

123 İbnu'l-İbrî, a.g.e., s. 190.

124 el-Mes'udî, *Murûcû'z-Zeheb*, III, 221; Saale: OP., p. 5.

125 İbnü'l-Esir, a.g.e., V, 429.

126 el-Mes'udî, a.g.e., III, 232.

127 İbn Kuteybe, *el-Me'ârif*, 484; İbnü'n-Nedîm, a.g.e., s. 338; İbnü'l-Esir, a.g.e., V, 429; İbn Hacer, a.g.e., s. 226.

128 İbn Nubâte, a.g.e., s. 202.

C. Arap Dilini Esas Alarak İdari ve Kültürel Alanlarda Yeni Düzenlemelere Gitme Çabaları

Müslüman Araplar, Emeviler döneminden itibaren yabancı kültürleri Arapça'ya kazandırma faaliyetine giriştiler. Sosyal hayatın gerektirdiği ölçüde ve kendi bakış açılarına uygun olarak, fethedilen ülkelerde yaygın olan kültürel ve ilmî verileri Arapça'ya aktarma faaliyetine başladılar. Bu faaliyetler idarî, felsefi, mantık ve pozitif ilimler alanında olmuştur. Emevi döneminde Müslüman-Arapların bu çalışmaları, daha sonraki dönemlerde yapılacak olan çok geniş ve daha kapsamlı tercüme faaliyetlerinin temel taşlarını oluşturmuştur.

1. İdarî Mekanizmanın Arapça Tanzimi

Emeviler döneminde İslâm dünyasının kendine has kültürel gelişmeleri, yeni ufuklara doğru yol almaya başlamıştı. Gelişmeye müsait şartların oluşmasıyla beraber, İslâm Devleti'ne malî ve idarî alanlarda, Müslüman-Arap kimliği kazandırmak ve kendisine has bir özellik vermek amacını güden teşebbüslere başlanmıştır.

İbn Haldun, yabancı kültürleri Arapça'ya aktarma¹²⁹ konusunda medenî ve kültürel faktörü şu sözleriyle açıklamaktadır: "Abdülmelik b. Mervân, İslâm Devleti'nin başına geçince, halk bedevîliğin karanlığından medeniyetin aydınlığına, cahilliğin saflığından bilginin maharetliliğine geçti. İslâm Devleti'nde. Araplardan ve onların mevâlilerinden yazı ve matematik konusunda yetenekli kişiler ortaya çıkmaya başlayınca, Abdülmelik Suriye ve Irak divanlarını Arapça'ya çevirme emrini verdi"¹³⁰.

a. Paraların Arapça Esas Alınarak Basılması

İslâmî kaynakların hepsi, İslâm Devleti'nin parasını H. 74-76 yılları arasında¹³¹ Arapça esas alınarak basan kişinin Abdülmelik b. Mervân(H65-86) olduğu hususunda görüş birliği içindedirler.¹³² Bu durum da Irak valisi el-Haccac b. Yusuf es-Sakafi'nin yardımıyla olmuştur.¹³³ Paraların Arapça esas alınarak basılma meselesi, Mısır'dan Bizans topraklarına önderilen Papirüs evrakları ile yakından ilişkisi vardır. Bizans vilayetleri, Mısır'dan gelen papirüs evraklarına karşılık Müslüman Araplara dinarlar gönderiyordu.¹³⁴

129 Arapça'ya dönüştürme faaliyetlerinin mahiyeti ve sebepleri konusunda bkz. Tevfik el-Yüzbekî, *Dirasatun fi'n-Nuzumü'l-Arabîyye ve'l-İslâmîyye*, s. 133-145.

130 İbn Haldun, *el-İber*, I, 432.

131 İbn Sa'd, a.g.e., V, 170; el-Belâzürî, *Fütühü'l-Buldân*, III, 573-574; et-Taberî, *Târihu't-Taberî*, VI, 256; İbn Rüste, *el-A'lâku'l-n-Nefse*, s. 192.

132 İbn Sa'd, a.g.e., V, 170; İbnü'l-Esir, a.g.e., IV, 416; el-Makrîzî, *İğasetü'l-Umme*, s. 53.

133 el-Yakubî, *Târihu'l-Ya'kübi*, III, 29.

134 el-Belâzürî, *Futüh*, 283; İbn Kuteybe, *Uyûnü'l-Ahbar*, I, 198.

Abdülmelik zamanında Emevi Devleti'ne bağımsızlığını ve kendi şahsiyetini kazandırmayı amaçlayan çabalardan sonra, Abdülmelik papirüs evrakları üzerinde işlenen Bizans sembollerini¹³⁵ değiştirip onun yerine vahdâniyet akidesi üzerine kurulu olan Müslüman-Arap sembollerini yazmaya karar verdi.¹³⁶ Abdülmelik'in bu girişimi, Bizans İmparatorunu dehşete düşürmüştü ve Abdülmelik'e aşağıdaki mektubu yazmasına neden olmuştur. Bizans İmparatoru mektubunda "Gönderdiğin papirüslerde, bizim sevmediğimiz sembollerini yazmaya başladınız. Bu durumdan vazgeçin. Aksi takdirde size göndereceğimiz paraların üzerine Peygamberinizle ilgili hoşunuza gitmeyecek yazılar yazarız"¹³⁷ demektedir.

Bizans Kralı'nın bu mektubu Abdülmelik'te büyük bir infial yaratmıştı. Çünkü, herşeyden önce bu durum İslâm Devleti'nin şahsiyetini zedeleyecek. Bizansla ilişkilerin bozulması halinde iki ülke arasındaki ticarî ilişkilerin kesilmesine sebep olacaktı. Neticede Abdülmelik bu sorunu çözmek için bazı Müslüman kişilere danışma gereğini hissetmişti Abdülmelik'in danıştığı kişiler arasında Halid b. Yezid de vardı.¹³⁸ Halid b. Yezid bu konudaki görüşünü şu şekilde vermiştir: "Bizanslıların paralarını yasakla. Müslüman Devleti içinde bu paralarla kimse alışveriş yapmasın. Yeni sikkeler basmaya başla".¹³⁹ Halid b. Yezid'in bu görüşü başta Abdülmelik ve Abdülaziz b. Mervân¹⁴⁰ olmak üzere bütün Müslüman idareciler tarafından kabul görmüştü.¹⁴¹ Böylece Bizans paraları yerine İslâm Devleti'nin kendi parası kullanılmaya başlandı.

Bu hususta el-Beyhakî'nin¹⁴² ve ondan rivayet eden ed-Demirî'nin¹⁴³ zikrettiği ve diğer rivayetlerden farklılık arzeden bir rivayet vardır. el-Beyhakî'nin bu rivayetine göre Abdülmelik, para bastırmak için Muhammed b. Ali b. el-Huseyn el-Bakır ile istişare etmiştir. Ancak burada el-Bakır'dan ziyade Halid b. Yezid'e danışmış olması akla daha yakın gelmektedir. Tarihçilerin çoğu da Halid ile danıştığını söylemektedirler. Bu tarihçiler arasında el-Belâzurî (Ö.H 279/926), ed-Dineverî (Ö. H.282/M.901) gibi el-Beyhakî'den önce yaşamış olan alimler vardır. el-Beyhakî H.IV. dördüncü asırda, ed-Demirî ise dokuzuncu asırda vefat etmiştir. Mısır'daki el-Feyyum yakınlarında ortaya çıkarılan papirüs kalıntıları da bu tezi teyid etmektedir.¹⁴⁴

135 Kiptiler Hz. İsa'nın adını paralarına yazıyorlardı. Basmelenin yerine haç işaretini yazıyorlardı. el-Belâzurî, a.g.e., s. 283.

136 "Kulhuvalahu Ahed" ayeti Peygamberin ismi ile beraber paraların üzerinde nakşediliyordu. ed-Dineverî, *el-Ahbârü't-Tivâl*, I, 199.

137 el-Belâzurî, a.g.e., s. 283; el-Makrizî, *İğasetü'l-Umma*, s. 53.

138 el-Belâzurî, a.g.e., s. 283-284; ed-Dineverî, a.g.e., I, 199; İbnü'l-Esir, a.g.e., IV, 417; en-Nuveyrî, *Nihayetü'l-Ereb*, XXI, 223-224; İbn Haldun, *el-Iber*, III, 100; el-Kalkaşandî, *Subhu'l-A'ş'a*, VI, 268; el-Makrizî, *Şuzürü'l-Ukud*, 11; İbn Tağriberdî, *en-Nucüm*, I, 177.

139 el-Belâzurî, a.g.e., s. 283.

140 el-Belâzurî, a.g.e., s. 283.

141 İbn Tağriberdî, a.g.e., I, 177.

142 el-Beyhakî İbrahim, *el-Mehâsin ve'l-Mesâvi*, II, 232-238.

143 ed-Demirî, *Hayatü'l-Hayevânî'l-Kübrâ*, I, 62-64.

144 el-Hâşimî, *el-Kimya fi'l-Tefkîri'l-İslâmî*, s. 93.

Buna ilâveten Halid b. Yezid, Abdülmelik'in en önemli müsteşarlarından biriydi. Abdülmelik kendisini rahatsız eden birçok siyasî ve fikrî konuda Halid b. Yezid'e danışır ve görüşünü alırdı. Buna karşılık Abdülmelik'in el-Bakır'a danıştığına dair hiçbir delil yoktur. el-Beyhakî ve ed-Demirî'nin bu konudaki rivayetleri diğer kaynaklarda rastlanamayan mübalağalı bir husustan ibarettir. Abdülmelik'in aylık olarak dört yüz dirhem gönderdiği Medine'de ikamet eden el-Bakır'a acil konularda danışmış olması akla uygun gelmemektedir.¹⁴⁵ Oysa Şam'da kendisinin yanında bulunan Halid b. Yezid'e danışmış olması daha mantıklıdır.

b. Divanların Arap Dili ile Yazılması ve En Meşhur Mütercimler

İslâmî fetihten sonra, fethedilen ülkelerdeki malî divanların resmi dilleri belirli bir süre için Irak'ta Farsça, Suriye'de Rumca ve Mısır'da Kıptice olarak kaldı.¹⁴⁶ Daha sonra Abdülmelik halife olunca Suriye ve Irak divanlarını Arapça yazdırmaya başladı. Mısır ve Horasan divanları daha sonraki yıllarda Arapçalaştırılmıştı. Böyle bir girişim birçok mütercimini yetişmesine sebep oldu. Bunlardan birisi Ebu Sâbit Süleyman el-Haşnî idi. Bu şahıs Abdülmelik b. Mervân'ın resâil divanına bakıyordu.¹⁴⁷ H. 81 yılında Suriye Divanı'nı, Rumca'dan Arapça'ya çevirdi.¹⁴⁸ Bu olaydan sonra Suriye divanlarının genel müfettişi oldu.¹⁴⁹ Bu görevinde Yezid b. Abdülmelik zamanına kadar devam etti.¹⁵⁰

Ebu'l-Velid Salih b. Abdurrahman¹⁵¹ ise Irak Divan başkanı Zadan Ferruh'un yardımcısı idi. Zadan Ferruh'un gözetiminde divanları Farsça'dan Arapça'ya çeviriyordu.¹⁵² el-Haccâc H. 78 yılında divanları Farsça'dan Arapça'ya çevirmesini emretti.¹⁵³ el-Cehşiyârî Irak'taki bütün kâtiplerin Salih'in öğrencileri olduğunu söylemektedir.¹⁵⁴ Salih'in öğrencileri arasında Kahdum İbn Ebu Süleym¹⁵⁵ de vardı.

Horasan Eyaleti'ndeki mütercimler arasında H. 124 yılında Horasan Divanını tercüme eden İshak b. Talik el-Kâtib en meşhur kişiydi. Bu şahıs Yusuf b. Ömer'in direktifiyle Nasr b. Seyyâr'ın eyaletindeki divanları tercüme etti.¹⁵⁶

Mısır'da ise Kıptî mütercimler vardı. Abdullah b. Abdülmelik eyaletinde H.87 yılında tercüme faaliyetleri içinde bazı Kıptî mütercimler görev almıştı.¹⁵⁷

145 el-Beyhakî İbrahim, a.g.e., II, 128; ed-Demirî, a.g.e., I, 63.

146 el-Mâverdi, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, s. 202.

147 el-Cehşiyârî, *el-Vuzarâ ve'l-Kuttâb*, s. 40.

148 el-Belazurî, a.g.e., s. 230; Halife b. Hayyât, *Târihu Halife b. Hayyât*, s. 299.

149 el-Cehşiyârî, a.g.e., s. 40.

150 el-Cehşiyârî, a.g.e., s. 47-53-56.

151 es-Sulî, *Edebü'l-Kâtib*, s. 192.

152 el-Belazurî, a.g.e., s. 368; el-Mâverdi, a.g.e., s. 203.

153 el-Cehşiyârî, a.g.e., s. 38.

154 el-Cehşiyârî, a.g.e., s. 39.

155 İbn Abd Rabbihî, *el-İkdü'l-Ferid*, IV, 170; el-Cehşiyârî, a.g.e., s. 39.

156 el-Cehşiyârî, a.g.e., s. 67.

157 el-Kindî, *el-Vulât ve'l-Kudât*, s. 58-59.

2. Felsefe'nin Arapçaya Tercüme Edilmesi

a. Süryânîler'in Rolü

İslâmî fetih'ten önce ve sonra Suriye, Irak ve Mezopotamya bölgelerinde bulunan kültür merkezlerinde, küçük kütüphanelerde ve kiliselerdeki¹⁵⁸ ilmi faaliyetler, Süryânîlerin¹⁵⁹ öncülüğünde yapıyordu.¹⁶⁰ Süryânîlerin ilmi faaliyetlerdeki rolleri Yunan kültürünü, dilleri olan Süryânîce'ye tercüme etmelerinde sembolleşir.¹⁶¹ Bunları yapmakla asılları kaybolan Yunanca kitapları muhafaza edebildiler. Müslüman Araplar gelince bu kitapların Süryânîce tercümelerini esas almışlardı.¹⁶² Emeviler döneminden itibaren bazı Süryânî asıllı kişiler bu eserleri Arapça'ya tercüme etmekte etkin rol aldılar. Süryânîler, Irak bölgesinde yaşıyor olmaları hasebiyle bazı Farsça eserleri de Arapça'ya çevirdiler.¹⁶³ Süryânîlerin yapmış olduğu bu tercüme yanlıştır yapılmıştır deniliyorsa da, tercüme edilen eser ve konular kendi akidelerine ters düşmeyecek konularla sınırlı idi. Şüphesiz ki bu tercüme faaliyetleri Araplarla diğer kavimler arasında bir kültür köprüsü kurmada başarılı olmuştu.¹⁶⁴

b. Felsefî Eserleri Tercüme Etme Girişimleri

Müslüman Araplar, kendileri ile diğer kültürel ve dinî cemaatler arasında cereyan eden fikrî münakaşalar neticesinde, muhaliflerine mantıklı ve ikna edici cevaplar verebilmek için rakiplerinin kullandıkları mantık kitaplarını okumak zorunluluğunu hissetmişlerdi. Yine Müslümanların kendi aralarındaki fikrî tartışmalar, onlara felsefe ve mantık kitaplarına müracaat etme zorunluluğu getirmiştir.¹⁶⁵ Bu durum ise Müslümanların ilme eğilim göstermelerine vesile olmuştur. Suyutî'nin, İbn Kesir'den naklettiği bir rivayet, Müslümanların bu dönemde Yunan felsefesine olan ilgilerini açıklamaktadır. Suyutî bu rivayetinde şöyle demektedir: "Eski kavimlerin felsefî ilimleri fetihten sonraki Hicrî Birinci asırda İslâm beldelerine girmeye başladı. Fakat selefin bu gibi konulara derinlemesine girmeyi hoş karşılamamış olması nedeniyle, felsefî ilimler bu devre zarfında da İslâm beldelerinde pek rağbet görmemişti."¹⁶⁶

Şirazî ise Suhreverdi'den naklen, ilk kelâmcıların Emeviler döneminde tercüme edilen felsefe kitaplarını esas aldıklarını açıkça söylemektedir.¹⁶⁷

158 Bkz, Fazıl Halil İbrahim, *Halid b. Yezid Siratuhu ve İhtimemetuhü 'l-İlmîyye*, s. 1-14.

159 Süryânîler için bkz. ERE, "Syrians", XII, 168-181.

160 Kairallah, "Medicine s dept to Syria", AMH, Vol. III, 1941, p. 142.

161 Murad Kâmil, *Tarihü 'l-Edâbi 's-Süryânî*, s. 169.

162 Ahmed Emîn, *Fecru 'l-İslâm*, s. 131.

163 Murad Kâmil, a.g.e., s. 169.

164 Omer Ferruh, *Târihü 'l-Ulûm İnde 'l-Arab*, s. 111.

165 Plessner, a.g.e., III, 85.

166 es-Suyutî, *Savnü 'l-Mantuk*, s. 16.

167 Ali Sami en-Neşşar, *Menâhicü 'l-Bahs İnde Mufekkiri 'l-İslâm*, s. 20.

Şehristânî H.133/M.752 yılında vefat eden Vasıl b. Atâ Cemaatı olan Vâsiliyye Fırkası'nın birinci ilkesi olan İlahî sıfatların nefyini yorumlarken şöyle demektedir: "Vasıl b. Atâ taraftarları felsefe kitaplarını okuduktan sonra İlahî sıfatları nefyetmeye başladılar."¹⁶⁸

Ancak bu dönemde tercüme edilen felsefe kitaplarının ya da tercüme edilmiş başka eserlerin müelliflerinin mahiyeti tam olarak bilinmemektedir. Fakat bazı kimselere göre bu kitaplar Revâkî Felsefesi ile ilgili eserlerdir.¹⁶⁹

Mantık alanında ise ilk tercüme edilen eser, Aristo'nun Kategoriler'i idi. Bu durum, İbn Sâ'id'in İslâmî dönemde mantık kitaplarının tercüme edilmesi konusundaki rivayetinden anlaşılmaktadır. İbn Sâ'id "Abbasiler döneminde mantık alanında en meşhur mütercim, Ebu Cafer el-Mansur'un kâtibi olan Abdullah İbnu'l- Mukaffa idi. İbnu'l- Mukaffa Aristo'nun Katagorilerini, Armanyasını ve Analitika'yı tercüme etti" demektedir. İbn Sâ'id yine İbnu'l-Mukaffa zamanına kadar bu üç kitaptan sadece Kategorilerin tercüme edildiğini ilave etmektedir.¹⁷⁰

İbn Sâ'id'in bu iki rivayetinden iki ihtimal ortaya çıkmaktadır. Birincisi, tercüme edilen ilk kitap dediği Kategoriler ya Farsça'dan Arapça'ya iki defa tercüme edilmiş yada birinci tercümesi Yunanca'dan Süryânîce'ye olmuştur.

Bu kitabın mütercimi tam olarak bilinmemektedir. Ancak İbnu'n-Nedim ve el-Kıftî, "Kategoriler"i şerheden ve tefsir eden isimlerini zikrederken Arapça¹⁷¹ ve Süryânîce'de Theon¹⁷² adıyla bilinen bir şahıstan bahsetmektedirler. Araştırmacılardan biri bu kişinin Kategoriler'i Süryânîce'den Arapça'ya tercüme eden kişi olduğu görüşündedir.¹⁷³ Bu kitabın Halid b. Yezid zamanında İskenderiyeli Stefan tarafından tercüme edilmiş olması ihtimal dahilindedir.¹⁷⁴

Emeviler döneminde Hişâm b. Abdümelik'in mevlâsı ve kâtibi Ebu'l-Ala Sâlim, Aristo'nun "İskender'e Risaleler"ini tercüme etti. Bunun yanında 100 varaka varan çeşitli risaleleri tetkik ve tercüme etmiştir.¹⁷⁵ Bu risalelerin Farsça'dan Arapça'ya tercüme edildiği anlaşılmaktadır. Çünkü Sâlim Fars asıllı olmasına rağmen, Arapça'yı çok iyi bilen bir mevlâ idi. Bir çok kişi tarafından Arapça'yı en iyi bilenler arasında zikredilmektedir.¹⁷⁶

168 eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, I, 46.

169 en-Neşşar, a.g.e., s. 25.

170 İbn Sâ'id, *Tabakâtu'l-Umem*, s. 49; el-Kıftî, a.g.e., s. 35-36; İbn Ebî Usaybi'a, a.g.e., I, 358.

171 Bu ismi taşıyan iki ayrı şahsiyet vardır. Bunlardan biri Eflatun'nun kitaplarıyla meşgul olmuş Yunanlı bir filozoftur. Bkz. el-Kıftî, a.g.e., s. 17-18; İbnü'l-İbrî, a.g.e., s. 90. Diğeri ise Batlamyos'tan sonra yaşayan, astronomi ilmi ile meşgul olmuş İskenderiyeli bir alimdir. Bkz. el-Kıftî, a.g.e., s. 108-118-180; İbnü'l-İbrî, a.g.e., s. 123-124; İbn Sâ'id, a.g.e., s. 54.

172 İbnu'n-Nedim, a.g.e., s. 248; el-Kıftî, a.g.e., s. 35.

173 Şakir Mustafa, a.g.e., s. 110.

174 Leclerc, OP, Cit, I, 65.

175 İbnü'n-Nedim, a.g.e., s. 117.

176 İbnü'n-Nedim, a.g.e., s. 117-125.

3. İlimlerin Tercümesi

a. Tıp İlimi

Emeviler döneminde, ilmî hayatın zorunlu kıldığı ölçüde ve yabancı ilimlere olan ilgi doğrultusunda tıp ilmine de yöneliş artmaya başlamıştı.¹⁷⁷ Bu dönemin okumuş kesimi ve Emevi idarecilerinin bizzat kendilerinin Hıristiyan ve Yahudi tabiplerle ilişki kurması sonucunda bazı Müslüman alimler Arapça'ya tercüme edilmiş olan Süryânîce ve Yunanca kitaplara muttali oldular.

Emeviler döneminde yaşayıp, Emevilerle ilişki kuran en meşhur tabip İbn Asâl¹⁷⁸ (Ö. H.46/M.665) idi. Muâviye b. Eb Süfyân, İbn Asâl'ı kendisinin özel tabibi ve danışmanı olarak yanına almıştı.¹⁷⁹ Yine Muâviye, siyasi rakiplerinden kurtulmak için ondan faydalanıyordu.¹⁸⁰ İbn Asâl, Rum asıllı¹⁸¹ bir Hıristiyandı.¹⁸²

İbn Asâl'ın Homojen ve hetarojen ilaçlar konusundaki bilgileri, onun Süryânîce ve Yunanca tıp kitaplarına muttali olduğunu göstermektedir.¹⁸³ Muâviye b. Ebî Süfyân, Ubeyd b. Şureyh'ten, Acemlerin eski efsanelerini tercüme etmesini istediği gibi İbn Asâl'dan bazı tıp kitaplarını Arapça'ya çevirmesini de istemiştir. Hudâbahş, “ İbn Asâl birçok tıp kitabını Arapça'ya tercüme etmiş”¹⁸⁴ demekle bu görüşü teyid etmektedir.

Muâviye'nin kendisine yaklaştırdığı diğer bir tabip ise ilaçların çeşitlerini ve bunların terkiblerini bilen¹⁸⁵ Ebu'l-Hakem ed-Dimeskî'dir.¹⁸⁶

Haccâc döneminde Irak'ta meşhur olan tabip ise Teyazuk¹⁸⁷ idi. İsminden¹⁸⁸ de anlaşılacağı gibi Yunan asıllı bir kimseydi.¹⁸⁹ Teyazuk'un H. 90 yılında vefat etmiş olmasından başka hayatı ile ilgili bir bilgiye rastlanılmamaktadır.¹⁹⁰

Teyazuk'un en önemli eserleri ise oğlu için yazmış olduğu “el-Kennâş”¹⁹¹ ve ilaçların keyfiyeti, onların yapılış şekilleri ve bazı ilaçların isimlerini ihtiva eden “İbdalu'l-Edviye”¹⁹² (İlaçların Değiştirilmesi) adlı kitaplarıdır. er-Râzî, tıp ile ilgili

177 İbn Sâ'id, a.g.e., s. 47.

178 Leclerc, OP, 99, Cit, I, 86 ; Sezgin, *Geshichte des Arabischen Schrifttums*, III, 204-205.

179 İbn Ebî, Usaybi'a, a.g.e., I, 116.

180 et-Taberî, a.g.e., V, 227; el-Cehşiyârî, a.g.e., s. 27.

181 Muhammed Habib, *Kitâbu Esmei'l-Muğtâlin*, s. 179.

182 İbn Ebî, Usaybi'a, a.g.e., I, 116.

183 İbn Ebî Usaybi'a, a.g.e., I, 116.

184 Hudabahş, *el-Hazâratü'l-İslâmiyye*, s. 152.

185 Leclerc, OP, Cit, I, 83; Sezgin, OP, Cit, III, 205; Holmyard, “Mediaval Arabic Pharmacology” Proc Roy, Soc, Med, Vol, 29, 1935-36, p. 100.

186 İbn Ebî Usaybi'a, a.g.e., I, 119.

187 Lecrec, OP, Cit, I, 82-83; Ullmann, *Die medizin im İslâm*, pp. 22-23.; Sezgin, OP, Cit, III, 207-208.

188 Kaynaklarda ismi, Theodoros- Theodoisyus- Theodoitus sıygalarında yer almaktadır. (Bravan, a.g.e., s. 33.)

189 Bravan, a.g.e., s. 33.

190 İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, IX, 80.

191 el-Kıfî, a.g.e., s. 108; İbn Ebî Usaybi'a, a.g.e., I, 123; Ullman, OP, Cit, p. 23.

192 İbn Ebî Usaybi'a, a.g.e., I, 123.

referanslarını verirken Teyazuk'un bu eserinden yararlanmıştı. er-Râzî, "el-Hâvî fi't-Tıbb" adlı eserinde Teyazuk'un bu kitabından bahsetmektedir.¹⁹³

Teyazuk, Irak'ta bir tıp okulu kurmuştu. Bu okuldan Furat b. Şahnata¹⁹⁴ gibi değerli tabibler mezun olmuştur.¹⁹⁵ Teyazuk'un tıbbî bilgilerinden, birçok tabip ve ilim târihçisi yararlanmıştı. Bu şahıslar arasında İbn Ebî Usaybi'a, Ebu Bekr er-Râzî ve İbnü'l-Baytâr vardır. İbn Ebî Usaybia'ya göre Teyazuk'un bilgileri koruyucu hekimlikle sınırlıdır.¹⁹⁶ er-Râzî'ye göre ise Teyazuk'un bilgileri insan vücudunun bütün hastalıklarının teşhisi, bu hastalıklara uygun ilaçların isimleri ve terkibleri ile ilgili yeterli bilgilerdir.¹⁹⁷ İbnü'l-Baytâr'a gelince "el-Edviye ve'l-Ağziye" (İlaçlar ve Gıdalar) adlı eserinde Teyazuk'un İbdâlu'l-Edviye isimli eserinden çokça faydalanmıştır.¹⁹⁸ Sabit b. Kurra da Humma hastalığının tedavisinde Teyazuku'un görüşlerinden yararlanmıştı.¹⁹⁹

Teyazuk'un bu kaynaklarda geçen tıbbî bilgileri, onun Yunan tıp eserlerinden veyahut onların Süryânîce tercümelerinden faydalandığını göstermektedir. Teyazuk'un bazı Yunanca tıp kitaplarını Arapça'ya tercüme etmiş olması muhtemeldir. İbn Ebî Usaybia'ya göre, Teyazuk Calinos'un ve Hipokrat'ın tıbbî görüşlerine muttali bir kimseydi.²⁰⁰

Yahudi tabiblerden Mâserceveyh²⁰¹ ise Basra'da yaşıyordu.²⁰² Daha sonra Emevilerle ilişki kurup Şam'a taşındı. Mâserceveyh, Süryânî dilini çok iyi biliyordu.²⁰³ Tıp²⁰⁴ alanındaki Ahron'un²⁰⁵ el-Kennâş adlı eserini Arapça'ya çevirdi. Bu kitap önceleri Yunanca'dan Süryânîce'ye çevrilmişti.²⁰⁶

el-Kennâş 30 makaleden oluşuyordu. Mâserceveyh, ona iki makale daha ilave etmişti. er-Râzî'nin, el-Kennâş isimli eserin bir bölümünü, "el-Hâvî" adlı eserinde nakletmiş olması bu eserin tıp alanındaki önemini ortaya koymaktadır.²⁰⁷ er-Râzî

193 er-Râzî, *el-Hâvî fi't-Tıbb*, X, 289.

194 el-Kıfî, a.g.e., s. 105.

195 el-Kıfî, a.g.e., s. 105.

196 İbn Ebî Usaybi'a, a.g.e., I, 123.

197 Er, Razi, *el-Hâvî Fi't-Tıbb*, I, 31-32, 248-249, II, 144, III, 72, 117, 243, IV, 53, 167, V, 56, 95, 185, VI, 117, 187-188, VII, 2, 273-274, VIII, 29, 58, 129-130, 154, X, 26, 44, 106-107, 130-131, 159, 164, 193, 202, 289, XI, 246-247, XII, 14, 34, 35, XIV, 229, XV, 25-126, XVI, 43, 71 XIX, 407.

198 İbnü'l-Baytâr, *el-Câmi' li Mufredati'l-Adviye ve'l-Ağziye*, I, 12, 93, 109, 127, 164, II, 30, 45, 85, IV, 53, 81, 82, 89, 183.

199 Sabit b. Kurra, *ez-Zahira fi'l-İlmî't-Tıbb*, 98.

200 İbn Ebî Usaybi'a, a.g.e., I, 12.

201 Leclerc, OP, Cit, I, 77-81; Sezgin, OP, Cit, III, 206-207; Ullman, OP, Cit, p.23-24.

202 el-Kıfî, a.g.e., s. 324; İbn Ebî Usaybi'a, a.g.e., I, 163.

203 İbnü'l-İbrî, a.g.e., s. 192.

204 Yunan asıllı, İskenderiyeli bir hekim. Herkül zamanında (M.610-641) yaşadı. (İbnü'l-İbrî, a.g.e., s. 157). İslâmiyetin ilk dönemlerinde yaşadı. (el-Kıfî, a.g.e., s. 80.).

205 İbn Culcul, a.g.e., s. 61.

206 Murad Kâmil, a.g.e., s. 191.

207 er-Râzî, *el-Hâvî fi't-Tıbb*, I, 55, 128, 203, 234, II, 16-17, 68, 101-102, 188-189, 203, 258-259, 261, IV, 92, V, 47, 155, 201-202, VI, 170, VII, 20-21, 23, 280, VIII, 117, X, 14, 99, 191, 257, XI, 89, XII, 16, XIV, 23, 167, XIX, 253.

bu eserin, Kennâşlerin en önemlisi olduğunu söylemektedir.²⁰⁸ el-Kennâş'ın hangi zamanda tercüme edilmiş olduğu bilinmemektedir. İbn Culcul, el-Kennâş'ın Emevi Mervânileri (Mervân b. el-Hakem'in halefleri) zamanında tercüme edildiğini iddia etmektedir.²⁰⁹ İbn Culcul'den sonra gelen bazı târihçiler onun bu rivayetini olduğu gibi nakletmişlerdir.²¹⁰ Bazılarına göre ise bu eserin Abdülaziz²¹¹ zamanında tercüme edilmiş olması görüşü, "Ömer b.Abdülaziz, el-Kennâş isimli eseri "Hizânetü'l-Kütüb"te (Kütüphanede) buldu, onu çıkarıp Müslümanların istifadesine sundu"²¹² diyen sağlam bir rivayetle çelişiyor durumdadır.

Mervân b. el-Hakem'in hakimiyet süresinin bir yılı (H.64-65) geçmediği²¹³ ve bu süreyi, siyasi rakipleriyle mücadele halinde geçirdiğini düşünürsek onun zamanında tercüme edilmiş olması akla yatkın gelmemektedir. el-Kennâş'ın Mervân b.el-Hakem'in oğlu Abdülmelik zamanında tercüme edilmiş olması daha inandırıcıdır. Çünkü Abdülmelik zamanında İslâm Devleti'nde ilmî hareketler başlamıştı. Bu dönem, Halid b. Yezid gibi ilmî şahsiyeti olan bir kişinin ortaya çıkmasına sahne olmuştu. Halid için birçok tıbbî kitab tercüme edilmiştir.²¹⁴ Dolayısıyla el-Kennâş, Abdülmelik zamanında ve Halid b. Yezid'in gözetiminde Arapça'ya tercüme edilmiştir. Onun zamanında Hizânatü'l-Kütüb'ta tercüme edilmiş birçok tıp kitabının bulunduğu tahmin edilmektedir. Bazılarına göre Hizânetü'l-Kütüb'ü Halid b. Yezid kurmuştur.²¹⁵

Mâserceveyh'e izafe edilen birçok tıp kitabı bulunmaktadır. Bunlar arasında "Kıva'l-Edviye ve Menâfiuha"²¹⁶ ve Mazarriha" (İlaçların Kuvvetleri, Faydaları ve Zararları) "Kıva'l-Akâkir ve Menâfiuha ve Mezarriha"²¹⁷ (İlaç Özlerinin Faydaları ve Zararları) ve "Kitabun fi'l-Ayn"²¹⁸ (Göz Hastalıkları Kitabı)adlı eserler vardır. Mâserceveyh'in bu alandaki görüşlerinden İbn Rabn et-Tabarî,²¹⁹ el-Câhız,²²⁰ er-Râzî,²²¹ İbnu'l-Baytâr,²²² el-Kıfî,²²³ İbn Ebî Usaybi'a²²⁴ ve İbnu'l-İbrî²²⁵ gibi tabip ve ilim târihçisi âlimler faydalanmıştır.

208 İbn Sâ'id, a.g.e., s. 88.

209 İbn Culcul, a.g.e., s. 61.

210 İbn Ebî Usaybi'a, a.g.e., I, 163.

211 İbn Sâ'id, a.g.e., s. 88.

212 İbn Culcul, a.g.e., s. 61.

213 el-Mes'udî, *Murûcü'z-Zeheb*, III, 86-89.

214 İbnü'n-Nedîm, a.g.e., s. 354.

215 Kürd Ali, *Hitatü's-Şam*, IV, 23.

216 İbnu'n-Nedîm, a.g.e., s. 297; el-Kıfî, a.g.e., s. 325.

217 İbn Ebî Usaybi'a, a.g.e., I, 164.

218 İbn Rabn et-Taberî, *Firdevsü'l-Hikme fi't-Tıb*, 465.

219 İbn Rabn et-Taberî, a.g.e., s. 465.

220 el-Câhız, *el-Beyân ve'l-Tebyîn*, II, 214-218; el-Câhız, *Kitâbü'l-Hayevân*, III, 275, 323, IV, 192, 321-322, V, 364.

221 er-Râzî, a.g.e., I, 38, 93, 140, III, 31, 194, V, 58, 168, 214, VI, 133, 180, VII, 35, 226, X, 42, 268, 304-305, XI, 20, 63, 127-128, 193, 317, XII, 125-126, XIII, 115, 226, XVII, 21, XIX, 265, XX, 61-62, 71-73, 77, 86-92-93, 103, 110, 112, 149, 156, 188-190, 326.

222 İbnü'l-Baytâr, a.g.e., I, 11, 18, 22, 35, 37, 52, 55, 65.

223 el-Kıfî, a.g.e., s. 325-326.

er-Râzî ve İbnü'l-Baytâr. Yahudi ismi ile bilinen bir hekime işaret etmektedirler. İbn Ebî Usaybi'a, Yahudi adıyla bilinen bu şahsın Mâserceveyh olduğunu zannetmiştir.²²⁶ Oysa el-Hâvî adlı kitabına baktığımızda er-Râzî'nin iki farklı şahsiyetten bahsettiğini²²⁷ ve her iki ismi ayrı ayrı yazdığını görmekteyiz.²²⁸

Yukarıda verdiğimiz bilgilerden Mâserceveyh'in, Yunanca, Süryânice veya Farsça eserlerden faydalandığı anlaşılmaktadır. Bu kitapların başında Ahron'un "el-Kennâş"ı gelmektedir. Mâserceveyh, bu eserlerinde birçok ilaç hakkında bilgi vermekte ve bu ilaçların terkibi, hangi hastalıklara iyi geldiği konusunda açıklamalar yapmaktadır. Yine "İdrar yolları ile ilgili araştırmalar"²²⁹ yaparken tıbbî usulbar geliştirmeye çalışmıştı. Dunlop, Mâserceveyh'in çeşitli hastalıklar konusunda Calinos'tan faydalandığını ileri sürmektedir.²³⁰ Yukarıda tercüme edilmiş olduğunu söylediğimiz kitaplardan, Yezid b. Abdülmelik'in (H.101-105) tabibi Ahmed b. İbrahim gibi Arap asıllı kişiler de istifade etmişlerdir. Bu şahıs tıp usulu alanında bir kitap ve faydalı bitkiler konusunda bir makale yazmıştır.²³¹

Hicrî 105 yılından Emevi döneminin sonuna kadarki sürede tıp alanında herhangi bir kitabın tercüme edildiğine dair bilgilere rastlamamaktayız. Ancak bu süre boyunca hekim ve mütercimlerin bulunmadığı anlamına gelmemektedir. Muhakak ki bu saydığımız kişilerin dışında, Emevi ailesi ile ilişki kurmadıklarından kaynaklarda ismi geçmeyen birçok tabip ve mütercim olmuştur.

b. Kimya İlmî

Müslüman Araplar, bu dönemde altını elde etmek ve insan sağlığı ile ilgilenmek gayesiyle kimyaya ve kimyayı araştırmaya büyük önem vermişlerdir. Emeviler döneminde kimya ilmi ile en çok uğraşan ve ismi bu ilimle beraber zikredilenlerin başında, Halid b. Yezid gelmektedir. Halid b. Yezid, kimya kitaplarının tercüme edilmesinde önemli rol oynamış ve bu alanda çalışmış bir şahsiyettir.²³² İbn Kuteybe²³³ ve İbn Asâkir'in,²³⁴ Halid b. Yezid zamanında kimya ilminin çok yaygın olduğuna ve bu alandaki kitapların tercüme edilmeye başlandığına işaret eden rivayetleri vardır. Bu rivayetlere göre Abdülmelik b. Mervân zamanında, Basra valisi olan Bişr b. Mervân'ın yanına bir adam gelmiş ve ona ihtiyarlamasına engel olabilecek²³⁵ "ed-Devau'l-Kebir"²³⁶ yada "el-

224 İbn Ebî Usaybi'a, a.g.e., I, 164.

225 İbnü'l-İbrî, a.g.e., s. 192-193.

226 İbn Ebî Usaybi'a, a.g.e., I, 163.

227 er-Râzî, a.g.e., I, 140.

228 er-Râzî, a.g.e., s. 20, 105.

229 el-Kıfî, a.g.e., s. 325.

230 Dunlop, Arab Civilization, p. 213.

231 eş-Şattî, *Muhtasar Târihu't-Tib*, s. 22.

232 Bkz. Fazîl Halîl İbrahim, *Halid b. Yezid Siretuhu ve İhtimemetuhü'l-İlmîyye*, s. 121-185.

233 İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-Siyâse*, II, 59.

234 İbn Asâkir, a.g.e., III, 252.

235 İbn Kuteybe, *el-İmeme ve's-Siyâse*, II, 59.

236 İbn Asâkir, a.g.e., III, 252.

Azritus"²³⁷ adıyla bilinen bir ilacı içirmek istediğini söylemiştir.²³⁸ Bu ilaç "İksir"e işaret etmektedir. Bizim tahminimize göre bu ilacı Bişr b. Mervân'a Mâserceveyh takdim etmiştir. Çünkü Mâserceveyh ilaçların terkihi ve bazı kimyasal maddeler hususunda bilgisi olan bir tabip idi.²³⁹ Bu rivayetten, başta Mâserceveyh olmak üzere o dönem tabiplerinin, kendilerinden önce yaşamış olan tabiplerin kitaplarında buldukları "el-İksir" adlı büyük ilacın mahiyetini tam olarak bilmedikleri anlaşılmaktadır. Çünkü bu tabipler el-İksir ilacı ile alakası olmayan bazı yasaklamaları Bişr'e şart koşmuşlardı.²⁴⁰ Oysa Bişr b. Mervân, ölümden kurtulamadı.²⁴¹

c. Astronomi İlimi

Cahiliyye döneminden itibaren Arapların, yıldızlar, gezegenler ve bunların hareketleri, ay ve güneşin doğuşu, batışı ve bunların yörüngeleri hakkında sağlam bilgileri vardı. Bu durum onların günlük hayatlarını tanzim etmede, mevsimlerini ve vakitlerini tayin etmede bu bilgilere ihtiyaç duymalarından kaynaklanmaktadır. İslâmiyet'in gelmesiyle beraber bazı ibâdet vakitlerinin güneş ve ayla ilgili olmasından dolayı, bu konudaki bilgileri daha da artmıştır. Emeviler döneminde Müslüman Araplar astroloji ve astronomi ile ilgili kitaplara muttali oldular. Bu alanda tercüme edilen ilk kitap Halid b. Yezid'in gözetiminde olmuştur.²⁴² Ancak bu alanda tercüme edilen kitapların mahiyetleri ve müellifleri tam olarak bilinmemektedir. Nallino'ya göre ise bu kitaplar astronomiden çok astroloji ile ilgili eserlerdir.²⁴³

Emevi halife ve emirleri, savaşlarda onlardan faydalanmak maksadıyla astrologları kendilerine yaklaştırmışlardır.²⁴⁴ Emevi emirlerinin yaklaştırdığı kişiler, astronomi alimlerinden çok astroloji tahminleri yapabilen şahıslardır.

Emevi döneminin son yılları astroloji alimlerinin ortaya çıkmasına şahit oldu. Bunlar arasında daha sonraları Mehdi'nin müneccimbaşı²⁴⁵ olan Thavfil b. Toma²⁴⁶ vardı (Ö. H. 169/M. 788). Bu şahıs, aslı Hint astronomisine dayanan burçlar ve gezegenlerin yörüngeleri nazariyesi hususunda ilk görüş ifade eden kimseydi.²⁴⁷ Bu durum Urfalı Thavfil'in, Hint kaynaklarından ya direkt yada onların Farsça, Süryânîce tercümelerinden faydalandığını göstermektedir. Emeviler'in son dönemlerinde H. 125 yılında Hüzmüz el-Hakim'e nisbet edilen "Arzu Miftâhı'n-

237 İbn Kuteybe, *el-Me'ârif*, s. 355.

238 Dunlop, OP, Cit, p. 213.

239 el-Biruni, *el-Cemahir fi Marifeti'l-Cevahir*, II, 229-231.

240 Tabiplerin Bişr'e şart koştıkları yasaklamalar şunlardır : Sinirlenme, hayvanlara binme, kırk gece kadınlarla cima yapma, hamama girme gibi. Bkz. İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-Siyâse*, II, 59.

241 İbn Asâkir, a.g.e., III, 253.

242 İbnu'n-Nedîm, a.g.e., s. 354.

243 Nallino, Carlo, *İlmü'l-Felek*, s. 138.

244 el-Mes'ûdi, *Murûcü'z-Zehab*, III, 105-106.

245 İbn Haldun, *el-İber*, I, 599.

246 el-Kıftî, a.g.e., s. 109.

247 Dunlop, OP, Cit, pp. 212-213.

Nücum” adlı eserin tercümesi yapılmıştır. Bu eser astroloji teorileri ile ilgili bir kitaptır.²⁴⁸

el-Velid b. Abdümelik zamanında yapılmış olan Kusayr-Amra²⁴⁹ adıyla bilinen bir Emevi sarayında, burçların dairesini temsil eden bir astroloji tasviri tesbit edilmiştir.²⁵⁰

4. Tarih ve Din Kitaplarının Tercümesi

Başta halife ve emirler olmak üzere Emeviler, geçmiş kavimlerin tarihine ilgi duymuşlar ve bu kavimlerin tarihlerini araştırmaya önem vermişlerdir. Muâviye b. Ebî Süfyân’ın, Arap ve Acem krallarının hayat hikayelerini öğrenmeye ehemmiyet vermesi,²⁵¹ Ubeyid b.Şureyh el-Curhumî’nin “ Geçmiş kavimlerin krallarını konu alan” bir kitap yazmasına neden olmuştur.²⁵² Ubeyid’in bu eserini yazarken Farsça ve İbrânice kaynaklardan faydalandığı anlaşılmaktadır.²⁵³ Hişam b. Abdümelik zamanında kendi kâtibî olan mütercim Cebele b.Salim, Rüstem ve İsfendiyar, Behramşus gibi bazı kralların hayatlarını konu alan Farsça kitapları Arapça’ya tercüme etmişti.²⁵⁴ Yine H.113 yılında İran kütüphanelerinden topladığı bilgilerle İran krallarını anlatan bir kitabı tercüme etmişti.²⁵⁵

Hayatının büyük bir kısmını Emeviler zamanında geçiren²⁵⁶ Abdullah İbnu’l-Mukaffa’nın, İran tarihi ile ilgili birçok eseri tercüme ettiği tahmin edilmektedir.²⁵⁷ Ancak İbnu’l-Mukaffa, bu eserlerini Abbasiler zamanında ortaya çıkarabilmiştir.

Din konusundaki kitablara gelince, bunların çoğunun Mısır’da tercüme edildiği olduğu anlaşılmaktadır. Abdülaziz b. Mervân’ın²⁵⁸ valiliği esnasında, bazı dinî ve kültürel etkenlerden dolayı, Şammas Bünyamin tarafından İncil’in Kibtice’den Arapça’ya tercümesi yapılmıştır.²⁵⁹

248 Nallino, a.g.e., s. 142-143.

249 Bu eseri Alois Muzil 1898 yılında keşfetti. Ölü Deniz’in 50 kilometre batısında bulunan bu eser bir saray ve hamamdan meydana gelmektedir. Afif Bahesni, *eş-Şamu Lemhetun Eseriyye ve Fenniyye*, s. 148.

250 Cuvan Phirine, “er-Riyaziyyat ve’l-Felek ve’l-Basariyyet”, *Turasü’l-İslâm*, III, 183.

251 el-Mes’udî, *Murûcü’z-Zeheb*, III, 31.

252 İbnü’n-Nedîm, a.g.e., s. 89.

253 Şakir Mustafa, a.g.e., s. 109.

254 İbnü’n-Nedîm, a.g.e., s. 89.

255 el-Mes’udî, *et-Tenbih ve’l-İşraf*, s. 92-93.

256 Ahmed Emîn, *Duha’l-İslâm*, s. 1-196.

257 İbnü’n-Nedîm, a.g.e., s. 118.

258 Seyyid el-Kâşif, *Abdülaziz b. Mervan*, s. 143.

259 Dunlop, OP, Cilt, 39, 258.

Kaynaklar

Ahmed Emîn, Duha'l-İslâm, Beyrut.

-----, Fecrû'l-İslâm, Beyrut 1969.

Ahmed İs Beg, Târihü'l-Bimâristânet, Dımaşk 1939.

el-Bağdadî, Abdü'l-Latif, el-İfede ve'l-l'tibâr fî Umurî'l-Muşehede ve'l-Havâdis, Mısır 1286.

el-Bağdadî, Abdülkadir, el-Farku Beyne'l-Firak, Tah: Muhammed Muhyiddin, Kahire.

Barsoma, Efrâimî'l-Evvel, el-Lu'lu'ü'l-Mensur fî Târihi'l-Uiûm ve'l-Adâbî's-Süryâniyye, Bağdad 1976.

Behasnî, Afif, eş-Şâm Lemhatun Eseriyye ve Fenniyye, Bağdad 1980.

el-Behiy, Muhammed, el-Cânibü'l-İlâhî Mine't-Tefkîrî'l-İslâmî, Kahire.

el-Belâzurî Ahmed, Fütühü'l-Buldân, Tah: Salahuddin el-Muncid, Kahire.

el-Beyhakî, İbrahim, el-Mehâsin ve'l-Mesavi , Tah: Muhammed Ebü'l-Fazl, Kahire.

el-Beyhakî, Zâhiruddin, Târihu Hukeme'l-İslâm , Tah: Muhammed Kürd Ali, Dımaşk 1976.

el-Bîrunî, Ebu'r-Reyhân, el-Cemâhir fî Me'rifetî'l-Cevâhir , Haydarabad 1937.

Bruvan, Edvard, et-Tıbbü'l-Arabî, Ter: Ahmed Şavki, Kahire 1966.

Butler, Alford, Fethü'l-Arab li Mısır, Ter: Muhammed Ferid, Kahire 1933.

el-Câhiz, Ebu Osman, el-Beyân ve't-Tebyîn, Tah: Abdüsselâm Harun, Mısır 1968.

-----, Kitâbü'l-Heyevân , Tah: Abdüsselâm Harun, Mısır.

el-Cehşiyârî, Ebu Abdullah , el-Vuzarâ ve'l-Küttâb, Tah: Mustafa es-Seka,

Christin, Arthur, İran fî Ahdî's-Sâsaniyyîn, Ter: Yahya el-Haşşâb, Kahire 1938.

ed-Demirî, Muhammed, Hayatü'l-Heyavâni'l-Kubra, Kahire 1305.

ed-Dineverî, Ebu Hanife Ahmed, el-Ahbâru't-Tivâl, Neş: Guingass, Leiden 1888.

Dunlop, Arab civilization to A.D. 1500.

Ebu'l-Fidâ, İmaduddin, el-Muhtesar fî Ahbârî'l-Beşer, Mısır.

Farruh, Ömer, Târihü'l-Uiûm İnde'l-Arab, Beyrut 1970.

Firniyah, Cuvan, "er-Riyaziyyat ve'l Felek ve'l-Basariyyat" Ter: Huseyin Munis, Turasü'l-İslâm, III, Küveyt 1978.

Gordiah, Felsefetü'l-Fikri'd-Dini Beyne'l-İslâm ve'l-Mesihîyye, Ter: Subhi es-Salih, Beyrut 1967.

Halife b.Hayyât, Târihu Halife b.Hayyât, Tah: Ekrem el-Ömerî, Beyrut 1977.

el-Haşimî, Muhammed Yahya, el-Kimya fî't-Tefkîrî'l-İslâmî, Mısır.

Hitti Fhlip, Târihui Suriye ve Lübnan ve Filistin, Ter: Kemal el-Yazıcı, Beyrut.

- Hudâbahş, el-Hazaratü'l-İslâmiyye, Ter: Ali Hasenî.
- İbn Abdü'l-Hakem, Abdullah, Siretu Ömer b. Abdülaziz, Tah: Ahmed Ubeyd, Beyrut 1967.
- İbn Abd Rabbihi, Ebu Ömer Ahmed, el-İkdü'l-Ferid, Tah: Ahmed Emin, Kahire 1962.
- İbn Asâkir, Ebu'l-Kasım Ali, Tehzibu Târihi Dimeşk, Şam 1332.
- İbnü'l-Baytâr, Ziyâuddin, el-Câmî' li Mufredeti'l-Edviye ve'l-Ağziye, Bulak 1291.
- İbnü'l-Cevzî, Ebu'l-Farac Abdurrahman, Siretu Ömer b. Abdülaziz, Tah: Muhibbuddin el-Hatîb, Mısır 1331.
- İbn Culcul, Ebu Dâvud, Tabakâtü'l-Etibbâ ve'l-Hukemâ, Tah: Fuad es-Seyyid, Kahire 1955.
- İbn Ebî Usaybi'a, Muvaffakuddin, Uyûnü'l-Enbâ fî Tabekâti'l-Etibbâ, 1882.
- İbnü'l-Esir, İzzeddin, el-Kâmil fi't-Târih, Beyrut 1965.
- İbn Hacer, Şahabuddin, Tehzibu't-Tehzib, Haydarabad 1328.
- İbn Haldun, el-İber, Beyrut 1957.
- İbn Hallikân, Ebu'l-Abbas, Vefeyâtü'l-A'yan, Tah: İhsan Abbas Beyrut.
- İbnü'l-İbrî, Ebu'l-Farac, Târihu Muhtesari'd-Duvel, Tah: Antuvan Salihânî, Beyrut 1890.
- İbn Kesir, İmeduddin, el-Bideye ve'n-Niheye, Beyrut 1966.
- İbn Kurra, Sâbit, ez-Zahira fî İlmi't-Tib, Kahire 1928.
- İbn Kuteybe, Ebu Muhammed Abdullah, el-İmeme ve's-Siyese, Tah: Taha Muhammed, Kahire 1967.
- , el-Me'ârif, Tah: Servet Ukkâşe, Mısır 1969.
- İbnü'n-Nedîm, el-Fihrist, Beyrut 1964.
- İbn Nubâte, Cemaluddin, Masrahü'l-Uyûn, Mısır 1321.
- İbn Tağriberdî, en-Nucûmü'z-Zâhira, Kahire 1930.
- İbn Teymiye, Ahmed, Mecmu'etu'r-Resâil, "Risâletü'l-Akîdeti'l-Hemeviyye el-Kubrâ", Mısır 1323.
- İbn Rabn et-Taberî, Ebu'l-Hasen Ali, Firdevsü'l-Hikme Fî't-Tib, Tah: Muhammed Zubeyr, Berlin 1928.
- İbn Ruste, Ebu Ali Ahmed, el-A'lâkü'n-Nefise, Leiden 1891.
- İbn Sa'd, Muhammed, et-Tabakâtü'l-Kubrâ, Leiden 1909.
- İbn Sâ'id, Ebu'l-Kasım el-Endulusî, Tabakâtü'l-Umem, Tah: Luis Şeyho, Beyrut 1912.
- el-İsfahânî, Ebu Nu'aym Ahmed, Hilyetü'l-Evliyâ, Mısır 1955.
- Kairallah, "Medicine s dept to Syria" AMH, Vol, III, 1941.
- el-Kalkaşandî, Ebu'l-Abbas, Ahmed, Subhü'l-A'şâ fî Sina'etil-İnşâ, Kahire.
- el-Kâşif, Seyyide İsmail, Abdülaziz b. Mervân, Kahire, 1967.
- Kâmil Murad, Târihü'l-Edâbi's-Süryânî Min Neşetihî ile'l-Fethi'l-İslâmî, Mısır 1949.
- Karm Yusuf, Târihü'l-Felsefeti'l-Yuneniyye, Kahire 1970.

- el-Kindî, Ebu Ömer Muhammed, el-Vulât ve'l-Kuzât, Beyrut 1908.
- el-Kıftî, Cemaluddin, Târihü'l-Hukemâ, Leisbek 1330.
- Kürd Ali, Muhammed, Hitatü's-Şâm, Dimeşk 1926.
- Liubon Ğustaf, Hazâratü'l-Arab, Ter: Adil Zuaytir,
Marhaba, Muhammed Abdurrahman, Mine'l-Felsefetü'l-Yunaniyye ile'l-Felsefetü'l-İslâmîyye, Beyrut 1970.
- el-Makrîzî, Tekyuddin, İğâsetü'l-Umme, Kahire 1940.
- , el-Hitatü'l-Mekrîziyye, Bolak 1294.
- el-Mavardî, Ebu'l-Hasan Ali, el-Ahkâmü's-Sultâniyye, Mısır 1973.
- Mayerhof, Maks, " Mine'l-İskenderiyye ile Bağdad Bahsun fî Târihi't-Te'limi'l-Felsefi ve't-Tıbbî İnde'l-Arab", Ter: Abdurrahman Bedevî, Kahire 1965.
- , "On transmisson of Ceek and Lndian Science To The Arabs", IC, Vol II, 1937.
- el-Mes'udî, Ebu'l-Hasan Ali, et-Tenbîh ve'l-İşrâf, Tah: Abdullah İsmail, Kahire 1938.
- , Murûcû'z-Zeheb, Beyrut, 1966.
- Muhammed, b.Habib, Kitâbu Esâmî'l-Muğtelin, Tah Abdüsselâm Harun.
- Mustafa, Şakir, "et-Te'rib fî'l-İslâm Hatte Avâhiri'l-Karni's-Salis", Mecelletü'l-Beyân, 109,110,111, Küveyt 1975.
- Nallino, Carlo, İlmü'l-Felek Târihuhu İnde'l-Arab, Mısır 1965.
- en-Neşşâr, Ali Samî, Menehicü'l-Behs İnde Mufekkirü'l-İslâm, Mısır 1978.
- en-Nuveyrî, Şehabuddin, Nihâyetü'l-Ereb, Tah: Ali Muhammed el-Câvî, Kahire 1976.
- Oleary, Ulûmü'l-Yunan Ve Sübül İntikâlihe ile'l-Arab, Ter: Vehib Kâmil, Kahire 1962.
- , el-Fikrû'l-Arabî ve Merkezuhu fî't-Târih, Ter: İsmail el-Baytâr, Beyrut 1972.
- Osman Emîn, el-Felsefetü'r-Revâkiyye, Kahire 1971.
- er-Razî, el-Hâvi fî't-Tıb, Haydarabad 1957-1977.
- Plesner, Martin, "el-Ulumu't-Tabi'îyye ve't-Tıb", Turasü'l-İslâm, Ter: Huseyn Munis, III, Küveyt 1978.
- es-Seğârîni, Muhammed, Levâihü'l-Envâri'l-Behiyye, Mısır 1323.
- Severios, Yakub b.Toma, Târihü'l-Keniseti's-Sürâyniyye el-Antakiyye, 1953.
- Sezgin Fuad, " Mekânetü'l-Arab fî Târihu'l-Ulum", Ebhasü'n-Nedveti'l-Alemîyye el-Ula li Târihi'l-Ulum İnde'l-Arab , Halep 1977.
- Singer, A short History of Scientific İdeas to 1900.
- es-Sulî, Ebu Bekr Muhammed, Edebü'l-Kâtib, Kahire 1341.
- es-Suyutî, Celaluddin, Savnû'l-Mantık, Tah: Ali Sami en-Neşşâr, Mısır.
- eş Şehristenî, Ebu'l-Feth Muhammed, el-Milel ve'n-Nihel, Kahire 1968.
- eş-Şattî, Şevket, Muhtasar fî Târihi't-Tıb ve Tabakâti'l-Etibbâ İnde'l-Arab, Dımaşk 1959.
- et-Taberî, Ebu Cafer Muhammed, Târihüt-Taberî, Tah: Muhammed Ebu'l-Fazl, Mısır 1972.

Rhisler, Cak, el-Hazaratü'l-Arabiyye, Ter: Güneym Abdun, Mısır.

Rüstem, Esed, Kenisetu Medinetullah Antakya el-Uzma, Beyrut.

Whipple, "Role of the nestorians as the Conneting link Beween Greek and Arabic Medicine" AMH, Vol, III, 1936.

el-Ya'kubî, Ahmed, Târihü'l-Yakübî, Tah: Muhammed Sadık Necef 1974.

Yakut, Şehâbuddin, Mu'cemü'l-Buldân, Beyrut 1957.

el-Yüzbekî, Tevfik, Dirâsetun fi'n-Nuzmi'l-Arabîyye ve'l-İsiâmîyye, Musul 1979.